

Қамоқда хавфсизлик ва инсон қадр-қиммати масалалари ўртасидаги мувозанат: превентив мониторинг асослари

Озодликдан маҳрум этиш жойларини
мониторинг қилиш бўйича қўлланма

Иккинчи нашр

Нашр 2015 йилда қайта кўриб чиқилган Маҳбуслар билан муомала қилиш бўйича минимал стандарт қоидалари (Мандела қоидалари) ни ўз ичига олади

Қамоқда хавфсизлик ва инсон қадр-қиммати масалалари ўртасидаги мувозанат: превентив мониторинг асослари

Халқаро қамоқхоналар ислоҳоти ва Қийноқларнинг олдини олиш ассоциацияси мазкур ҳужжат тайёрланиши учун Андреа Хубер, Барбара Бернат, Роб Аллен и Эдуард Деламасга (Barbara Bernath, Rob Allen, Edouard Delaplace) ўз миннатдорчилигини изҳор қилади.

Мазкур ҳужжат “МДХнинг 9 та мамлакатда қийноқларга қарши курашиш бўйича фуқаролик жамияти институтларини мустаҳкамлаш ва салоҳиятини ривожлантириш” “Халқаро қамоқхоналар ислоҳоти” лойиҳаси доирасида Қийноқларнинг олдини олиш ассоциацияси билан ҳамкорликда ва Европанинг демократия ва инсон ҳуқуқларини ривожлантириш воситасининг молиявий кўмагида тайёрланган.

Буюк Британия ҳукумати молиявий кўмаги тўғрисида мазкур ҳужжатга 2015 йилда қайта кўриб чиқилган Маҳбуслар билан муомала қилиш бўйича минимал стандарт қоидалари (Мандела қоидалари) ни киритиш мақсадида уни қайта нашр этиш ва янгилаш мумкин бўлди.

Мазкур ҳужжатнинг таржимаси БМТ Демократик фонди кўмагида “Қирғизистон, Тожикистон ва Ўзбекистонда ҳуқуқ устуворлигини кучайтириш” лойиҳаси доирасида тайёрланди.

Ушбу ҳужжатнинг мазмуни бевосита “Халқаро қамоқхоналар ислоҳоти” нинг масъулияти ҳисобланади ва унга бирор-бир ҳолатда Европа иттифоқи, Буюк Британия ҳукумати ёки БМТ Демократик фонди нуқтаи назари деб қараш мумкин эмас.

Бутун ҳужжат ёки унинг қисмларини чекловсиз кўриш, реферат учун ишлатиш, қайта чиқариш ва таржима қилишга рухсат этилади, лекин сотиш ёки тижорат мақсадида фойдаланиш бундан истисно. Ушбу нашрга қандайдир ўзгартишлар киритиш “Халқаро қамоқхоналар ислоҳоти” томонидан маъқулланиши лозим. Ҳавола қилинганда “Халқаро қамоқхоналар ислоҳоти”га ва мазкур материални кўрсатиш мажбурий. Талабномалар қуйидаги электрон манзил бўйича юборилсин: publications@penalreform.org.

Муқовадаги матнинг безатилиши - Джон Бишоп.

Таржимон – филология фанлари номзоди, доцент Севар Нурматова.

Халқаро қамоқхоналар ислоҳоти
(Penal Reform International)
60–62 Commercial Street
E1 6LT Лондон, Буюк Британия

Қийноқларнинг олдини олиш ассоциацияси
(Association for the Prevention of Torture)
PO Box 137
CH-1211 Женева 19, Швейцария

Тел: +44 (0) 20 7247 6515
Эл.манзил: publications@penalreform.org
www.penalreform.org

Тел: +41 (22) 919 21 70
Эл.манзил: apt@apt.ch
www.apt.ch

© Penal Reform International 2013

Иккинчи нашр © Penal Reform International 2015. Илк бор 2013 йилда нашр этилган.

“Халқаро қамоқхоналар ислоҳоти” (PRI) мустақил ноҳукумат ташкилоти ҳисобланади ва бутун дунё бўйича жиноят ишлари бўйича одил судлов соҳасидаги муаммоларга жавобан адолатли, самарали ва мутаносиб чораларни ишлаб чиқади ва тарғиб қилади.

Биз қамоқда сақлашга муқобил чораларни тарғиб қиламиз. Улар ҳуқуқбузарларни реабилитация қилишга кўмаклашади. Шунингдек, қамоқда сақланаётган шахсларнинг ҳуқуқларига риоя этилишига, уларга нисбатан адолатли ва инсонпарвар муносабатда бўлишга кўмаклашамиз. Биз қийноқларга йўл қўйилмаслиги ва ўлим жазоси бекор бўлиши тарафдоримиз, шунингдек бизнинг ишларимиз қонунни бузган хотин-қизлар ва болалар билан адолатли ва бир хил муомалада бўлишни таъминлашга қаратилгандир.

Ҳозирги вақтда биз ўз дастурларимизни Яқин Шарқда ва Шимолий Африкада, Африканинг Саҳродан жанубидаги мамлакатларда, Шарқий Европа, Марказий Осиё ва Жанубий Кавказда амалга оширмақдамиз, шу жумладан Жанубий Осиёдаги шерикларимиз билан ишлаймиз.

Ҳар ойлик бюллетенимизни олиш учун қуйидаги манзил бўйича рўйхатдан ўтишингизни сўраймиз: www.penalreform.org/keep-informed.

Мундарижа

Кириш	4
Озодликдан маҳрум этиш жойларида инсон қадр-қиммати ва хавфсизлик масалаларининг тушунилиши	5
1. Қамоқда муносиб муомалада бўлиш: асосий ҳуқуқ	5
2. Қамоқдаги хавфсизлик: асосланган ташвиш	6
3. Қамоқда инсон қадр-қиммати ва хавфсизлик ўртасидаги ўзаро боғлиқлик	9
4. Хавфсизлик чораларининг қонунийлиги, зарурлиги ва мутаносиблиги	10
5. Жамият муносабати ва ижтимоий мазмун	10
Хавфсизлик масалаларига ҳаддан ташқари эътибор беришдан келиб чиқадиган хатар омиллари	12
1. Ёпиқ муассасалар учун масъул идора	12
2. «Ҳаддан ташқари таснифлаш»	14
3. Тинчлантириш воситалари	16
4. Шахсий тинтувлар	18
5. Ёлғиз ўзини қамаб қўйиш ва бир кишилик камерада сақлаш.....	20
6. «Махсус тартибли» қамоқхоналар.....	24
7. Технологиялар ва видео кузатувлардан ҳаддан ташқари фойдаланиш	26
8. Ходимлар ва маҳбусларнинг ўзаро муносабатлари ва маҳбуслар ўртасида зўрлик	27
Мониторинг ташкилотлари хавфсизлик ва инсон қадр-қиммати ўртасида мувозанатни қандай таъминлаши мумкин?	31

Кириш

Давлат инсонни эркинликдан маҳрум қилар экан, у инсон қадр-қимматига риоя этилишини таъминлаш мажбуриятини ўз зиммасига олади. Бундан ташқари, давлатлар қамоқхоналар шароитида маҳбуслар, ходимлар, ташриф буюрувчилар ва жамиятнинг ёпиқ муассасалар деворлари ортидаги хавфсизлиги ва ҳимоясини ҳам таъминлаши шарт. Ушбу иккита мажбурият бир-бирига зид келмайди, аммо бир вақтнинг ўзида амал қилади. Чунки маҳбуслар билан инсонийлик ва адолат асосида муомалада бўладиган, яхши режалаштирилган ва виждонан бошқариладиган тизимда хавфсизликни энг мақбул тарзда таъминлаш мумкин¹.

Мажбурлаш жойлари ҳисобланган қамоқхоналарда инсон қадр-қиммати ва адолатни таъминлашга қараганда хавфсизлик ва тартиб масалалари хусусидаги ташвиш устун ҳисобланади. Ҳаддан ташқари ва тизимли хавфсизлик чоралари маҳбусларнинг инсон қадр-қиммати камситилишига, масалан, уларнинг заруратсиз ҳаракатланишга, шахсий ашёлардан фойдаланишга, қандайдир фаолиятга чекловлар жорий этилиши ёки доимий шахсий кўрикдан ўтказилишига, номутаносиб ёки узоқ муддатда ёлғиз ўзини қамаб қўйишни қўллашга олиб келиши мумкин. Индивидуал даражада кўрсатилган хавфсизлик чоралари барча нарсалар рухсат этилгани чегарадан чиқмайди, аммо натижада шафқатсиз ёки қадр-қимматни камситувчи муомалада бўлишга тенглашиши мумкин.

Сиёсий ва медиа босим ортиб борган сари хатар даражаси ҳам хавфсизлик ва жиноятчиликка таъсир кўрсатиш чораларини кучайтириш талаблари билан бирга ошиб боради. Бундай йўналиш, шу жумладан шовуллашга нисбатан таъсир чораси кўриш – ёки қабул қилинаётган шовуллаш - уюшган жиноятчилик, ижтимоий зўравонлик ва террорчилик билан боғлиқ таҳдидлар даражаси охириги ўн йилликда кўп мамлакатларда кузатиб борилган.

Маҳбуслар ҳокимият муносабатлари тизимида мувозанатсиз вазиятда ва айниқса суиистеъмомликлар олдида ожиздир. Кўп муносабатларда қадр-қимматга қараганда хавфсизлик қатор сабабларга, шу жумладан қуйидагиларга кўра устундир:

- Инсон захиралари етишмаслигининг ўрнини босиш мақсадида хавфсизлик чоралари даражалари кўпайиб бормоқда;

- Қамоқхона ходимлари «хавфсизлик султ таъминлаганлиги» учун танқиддан қочишни истади ва бинобарин маҳбусларни сақлаш шароитларини кучайтириш томонидаги вариантларни танлайди;
- етарли даражада бўлмаган тайёргарлик ходимлар томонидан мақсадга мувофиқ бўлмаган ёки номутаносиб хавфсизлик чоралари қўлланилаётганидан дарак бериши мумкин.

Мониторинг органлари, шу жумладан БМТ Қийноқларга қарши Конвенциясининг Факультатив баённомасига (ҚҚКФБ) мувофиқ таъсис этилган Миллий превентив механизмлар (МПМ) хавфсизлик чоралари кучайтирилиши муносабати билан инсон қадр-қиммати камситилиши хатарларини аниқлаш, баҳолаш ва таҳлил қилишда муҳим ўрин тутаяди.

Озодликдан маҳрум этиш жойларига мунтазам ташриф буюриш ҳамда ходимлар ва маҳбуслар билан махфий мулоқотлар ўтказиш орқали мониторинг органлари хавфсизлик соҳасидаги тартиб-қоидалар ва амалиёт маҳбуслар қадр-қимматига қандай таъсир кўрсатиши туғрисидаги ахборотни биринчи қўлдан олиши мумкин. Улар қабул қилинаётган хавфсизлик чоралари зарурлиги ва мутаносиблиги ҳамда улар адолатли ва камситмайдиган асосда қўлланилиши таҳлилини ўтказишга қодир. Шу аснода улар хавфсизлик чоралари талабларини бузмаган ҳолда маҳбусларнинг инсоний қадр-қиммати ҳимоя қилинишини таъминлаш бўйича аниқ тавсиялар ишлаб чиқиши мумкин.

Мазкур ҳужжатнинг мақсади мониторинг ташкилотларига, шу жумладан МПМга кўмаклашиш ва қуйидагилар учун таҳлилий материаллар тақдим қилишдан иборатдир:

- озодликдан маҳрум этиш жойларида «қадр-қиммат ва хавфсизлик» тушунчалари концепциясини ва уларнинг ўзаро боғлиқлигини тушуниш;
- озодликдан маҳрум этилган шахслар хавф туғдиришини ёки зўравонликка мойиллигини англаш хавфсизлик чораларига ишонишга «ҳаддан ташқари интилиш»га олиб келиши мумкин;
- қамоқхоналардаги хавфсизлик чораларини маҳбуслар қадр-қимматига зарар етказган ҳолда ортиқча баҳолаш муайян хатар мавжуд бўлган вазиятларни аниқлаш.

¹ Andrew Coyle, A Human Rights Approach to Prison Management: Handbook for Prison Staff (Халқаро пенитенциар тадқиқотлар маркази, 2002 й.). – Б. 58.

Озодликдан маҳрум этиш жойларида инсон қадр-қиммати ва хавфсизликни таъминлаш масалаларининг тушунилиши

1. Қамоқда муносиб муомалада бўлиш: асосий ҳуқуқ

Қадр-қиммат ҳар бир кишига туғилишдан эътиборан тегишли ҳамда қадриятлар ва инсоннинг ҳурмат қилиниши ва инсоний муомалада бўлишга доир ҳуқуқига асосланган. Фуқаролик ва сиёсий ҳуқуқлар тўғрисидаги халқаро пактнинг 10-моддасида мустаҳкамлаб қўйилганидек, «Озодликдан маҳрум этилган барча шахслар инсон шахсига тааллуқли инсоний муомалада бўлиш ва қадр-қиммат ҳурмат қилинишига доир ҳуқуққа эга». БМТ Инсон ҳуқуқлари бўйича қўмитаси инсон қадр-қимматини ҳурмат қилиш умумий халқаро ҳуқуқ нормаси ҳисобланади ва ундан қандайдир чекинишга йўл қўйилмайди, деб кўрсатиб ўтган².

Америкалараро Инсон ҳуқуқлари бўйича комиссия (АИХК) таъкидлаганидек, «озодликдан маҳрум этиш мутлақо назорат, махфийлик йўқотишлари, ҳаёт маконини чеклаш, ва авваламбор, шахснинг ўз ўзини ҳимоялаш воситаларини кескин пасайтириш тартибини белгилайди». Комиссия озодликдан маҳрум этиш ҳужжати ўзи натижа сифатида «маҳбуснинг инсон қадр-қимматини ҳимоя қилиш бўйича аниқ ва моддий мажбуриятларга сабаб бўлади»³.

Бунда қийноқларни қўллаш мутлақо тақиқланиши унинг фундаментал таркибий қисми ҳисобланади, инсоннинг муносиб муомалада бўлишга доир ҳуқуқи тегишли моддий шароитлар тақдим этиш, шу жумладан

етарли даражада овқатланиш, сув ва тиббиёт хизматларидан фойдалана олишдан иборатдир. Қамоқхонанинг шафқатсиз ва инсон қадр-қимматини таҳқирловчи тартиб-қоидалари ҳам маҳбусларнинг қадр-қимматини камситади. Масалан, қамоқхонанинг ноқулай бош-кийими. Мисол учун, Техасда⁴ ва Руандада⁵ эркак-маҳбусларни пушти рангли қамоқхона бош-кийимини кийишга мажбурлашган ва шу тариқа уларни камситган. Аёл маҳбусларни кийим сифатида комбинезонни кийишга мажбурлаш ҳам камситиш самарасини бериши мумкин, чунки ҳожатхонага кирганда кийимни тўлиқ ечишга тўғри келади. Айрим мамлакатларда хавфсизлик мақсадлари оқламайдиган шубҳали тартиб-таомиллар қўлланилади. Масалан, плацда маҳбусларнинг саф бўлиб юриши ва ватанпарварлик мазмундаги ашулалар айтишга мажбурланиши ёки сафда муайян тартибда ҳаракатланиши⁶.

Инсон қадр-қимматига доир ҳуқуқ бошқалар қаторида камситишга йўл қўйилмайдиган, аксинча ходимлар ва маҳбуслар ўртасида ҳурмат муносабатлари рағбатлантирадиган адолатли қоида ва тартиб-таомилларни қўллашни ўз ичига олади. Одамлар нимани камситадиган ёки ҳақоратлайдиган нарса ҳисоблашига қараб, салбий муносабат, ахлоқ, оммавий фош этиш ёки ҳақоратловчи иборалар тенг даражада инсон қадр-қимматини камситади.

Давлатнинг масъулияти маҳбусларга нисбатан фаол суиистеъмолликларнинг олдини олиш доирасидан чиқади. Масъулият инсон қадр-қимматини камситадиган ва хавфсизлик

² Умумий тартибдаги эътирозлар № 29, Фавқуллода ҳолат (4-модда), ССР/С/21/Rev.1/Add.11, 2001й. 31 август, 13а-б.

³ Америкалараро Инсон ҳуқуқлари бўйича комиссия (IACHR), Special report on the human rights situation at the Challapalca prison in Peru, p. 113; IACHR, Маъруза No.41/99: Minors in Detention, Honduras, 10 март, 1999 й., 135-б.

⁴ Масалан, қаранг 'Arizona criminals find jail too in-tents', CNN, 27 July 1999; and 'The cruelest sheriff in America', Waging Non-Violence website, 27 July 2009. <http://edition.cnn.com/US/9907/27/tough.sheriff/>; <http://wagingnonviolence.org/2009/07/the-cruellest-sheriff-in-america/>. <Accessed 23 September 2013>

⁵ Масалан, қаранг 'Rwanda: prison reform by colour, chants and drums', The Guardian, 15 March 2011. <http://www.theguardian.com/world/2011/mar/15/letter-from-rwanda-prisons-walls>. <Accessed 23 September 2013>

⁶ 'Kazakhstan's Living Gulags', BBC Radio 4, 19 август 2013г., <http://www.bbc.co.uk/programmes/b03859mq> <Accessed 23 сентябрь 2013>

мақсадларига ёки янги вазифаларга эришишга, шу жумладан маҳбуснинг озодликдан маҳрум этиш жойларидаги азоблари даражаси озодликдан маҳрум этиш билан боғлиқ даражадан ошмаслигини таъминлашга жавоб бермайдиган тартиб-қоидалардан ўзини тийишдан иборат.

Маҳбуслар билан муомала қилиш бўйича минимал стандарт қоидаларида⁷ бу тамойиллар, айниқса 2015 йилда қайта кўриб чиқилган Қоидаларда эътироф этилган⁸. Барча маҳбусларнинг инсон қадр-қиммати ва қадрини ҳурмат қилган ҳолда муомалада бўлиш лозимлиги қайта кўриб чиқилган Қоидаларда умумқабул қилинган асосий тамойиллардан биридир. Ушбу қоида ходимларни тайёрлашга нисбатан ҳам тегишли бўлиб, у ёпиқ муассаса ходимлари ўз вазифаларини ижро этганда уларнинг ҳуқуқлари ва мажбуриятларига риоя қилишни ўз ичига олади. Барча маҳбусларнинг инсон қадр-қиммати ҳурмат қилиниши ҳамда муайян турдаги хулқ-атворнинг, хусусан қийноқларни қўллашнинг ва муомалада бўлиш ҳамда жазолашнинг бошқа шафқатсиз, ғайриинсоний ёки қадр-қимматни таҳқирловчи турларининг тақиқланиши ушбу ҳуқуқлар ва мажбуриятларнинг аниқ таркибий қисмлари ҳисобланади. Хавфсизлик ва ҳимояни таъминлаш масалаларини, шу жумладан динамик хавфсизлик концепциясини, куч ишлатиш ва тинчлантириш воситаларини, шу жумладан превентив ва зарарсизлантирувчи усуллар асосида, масалан, музокаралар ва воситачилик тарзида хавфли ҳуқуқбузарлар билан лозим даражада муомалада бўлиш масалаларини ходимларни тайёрлаш жараёнига киритиш керак. Озодликдан маҳрум этиш жойларида маҳбусларнинг руҳий ва ижтимоий эҳтиёжлари ва муайян динамика (йўналишлар) бўйича масалалар юзасидан ижтимоий ёрдам кўрсатиш ва руҳий соғлиғи муаммолари бўлган маҳбусларни аниқлаш усули билан ходимларни тайёрлаш шарт.

Қайта кўриб чиқилган Маҳбуслар билан муомала қилиш бўйича минимал стандарт

қоидаларида қамоқхона маъмуриятининг маҳбуслар, ходимлар, хизматлар кўрсатувчилар ва ташриф буюрувчилар хавфсизлигини доим таъминлаши вазифаси кўрсатиб ўтилган⁹.

2. Қамоқдаги хавфсизлик: асосланган ташвиш

Хавфсизлик ва тартибни таъминлаш озодликдан маҳрум этиш жойларида асосий тамойил ҳисобланади. Инсон ҳуқуқлари нуқтаи назаридан тартиб ва шахсий хавфсизлик давлатнинг озодликдан маҳрум этилган шахсларни ҳимоя қилиш бўйича масъулиятининг ажралмас қисми ҳисобланади. Бундан ташқари, маҳбусларнинг ҳаракатланиш эркинлигини ва уларнинг ўзини ўзи ҳимоя қилиш қобилятини жиддий тарзда чеклаб, давлат уларни ҳимоя қилиш бўйича юқори мажбуриятни ўз зиммасига олади¹⁰.

Америкалараро Инсон ҳуқуқлари бўйича комиссия

«Давлатлар қамоқхоналар устидан самарали назорат олиб бориши улар қамоқхона ташқи периметри билан чекланмасдан озодликдан маҳрум этиш жойларида ички тартиб ва хавфсизликни сақлаб туришга қодир бўлиши зарурлигини англатади. Улар маҳбуслар, уларнинг оила аъзолари, ташриф буюрувчилар ҳамда ушбу жойда ишлаётганларнинг доимий хавфсизлигини таъминлашга қодир бўлиши керак¹¹».

Хавфсизликни таъминлаш ёнғинлар ва бошқа фавқулодда вазиятларнинг олдини олиш ва уларга жавобан қарши ҳаракат қилиш ҳамда маҳбуслар ва ходимлар учун зарур меҳнат шароитлари яратиш юзасидан қабул қилинадиган чораларни ўз ичига олади. Бунга ўзининг жонига қасд қилиш ва аъзоларининг бирини майиб қилиш даражасининг олдини олиш ва пасайтириш бўйича тартиб-таомиллар қиради.

⁷ Қайта кўриб чиқилган Маҳбуслар билан муомала қилиш бўйича минимал стандарт қоидалари (Мандела қоидалари), БМТ Жиноятчиликнинг олдини олиш ва жиноят ишлари бўйича одил судлов комиссияси томонидан 2015 йил 22 майда қабул қилинган, Иқтисодий ва Ижтимоий Кенгаш томонидан 2015 йил 9 сентябрь куни маъқулланган, UN-Doc. E/RES/2015/20 E/RES/2015/20 ва БМТ Бош Ассамблеяси Учинчи кўмитаси томонидан 2015 йил 5 ноябрь куни қабул қилинган, A/C.3/70/L.3 (мазкур нашр чоп этилганида ушбу Резолюция БМТ БА ялпи мажлисида қабул қилиш арафасида эди).

⁸ Қайта кўриб чиқилган қоидалар ҳар бир кишига туғилиши билан тааллуқли ва инсон қадриятларига асосланган маҳбусларнинг қадр-қимматини ҳурмат қилиш; даволаш-соғломлаштириш хизматлари; интизомий чоралар ва жазо; қамоқда сақлаш вақтидаги ўлим ҳолатларининг, шунингдек қийноқларни ёки маҳбуслар билан бошқа ғайриинсоний ёки қадр-қимматни таҳқирловчи муомалада бўлишни қўллашнинг ҳар қандай белгилари ёки бу ҳақдаги хабарлар тергов қилиниши; заиф гуруҳлар ҳимояси ва алоҳида эҳтиёжларини ўз ичига олади.

⁹ Қайта кўриб чиқилган Минимал стандарт қоидалари, 1 ва 76-қоидалари.

¹⁰ БМТнинг суддан ташқари, умумлаштирилган ёки ихтиёрий қатллар бўйича махсус маърузачиси, БМТ Бош Ассамблеяси маърузаси, 2006 йил 5 сентябрь, A/61/311,51-б.

¹¹ Америкалараро Инсон ҳуқуқлари бўйича комиссия (IACHR), Шимолий ва Жанубий Америкада озодликдан маҳрум этилган шахсларнинг инсон ҳуқуқлари тўғрисидаги маъруза (Report on the human rights of persons deprived of liberty in the Americas), 2011. -77-б.

Озодликдан маҳрум этиш жойларида хавфсизликни таъминлаш бир неча таркибий қисмлардан иборат. Биринчидан, бу ташқи хавфсизлик масаласи (периметр хавфсизлигини ҳимоя қилиш ёки жисмоний хавфсизлик). Унинг мақсади қочишнинг ва бошқа ташқи дунё билан номақбул ва ноқонуний муносабатларнинг олдини олишдир. Асосан бундай хавфсизликка жисмоний инфратузилма ҳисобига эришилади, масалан, қамоқхона бинолари, деворлари ва тўсиқлари, сигнализация ва кузатув тизимлари.

Иккинчидан, бу озодликдан маҳрум этиш жойларида ички хавфсизликни таъминлаш масалалари, яъни тартиб-қоидаларга доир хавфсизлик ёки назорат. Тартиб-қоидаларга доир хавфсизлик – бу маҳбусларнинг муассаса ичкарасида ҳаракатланиши қоидалари. Бунга сақлаш учун рухсат этилган шахсий ва бошқа ашёлар, маҳбусларни ва уларга ташриф буюрувчиларни кўриқдан ўтказиш тартиб-таомиллари, шунингдек ҳар кун тартиби киради. Ҳам маҳбуслар, ҳам ходимлар риоя этиши шарт бўлган оқилона ва мутаносиб интизом қоидалари аниқ тартиб ўрнатишга кўмаклашади. Тартиб-таомил хавфсизлигини самарали таъминлаш учун нафақат аниқ қоидалар мавжудлиги, балки малакаси ва яхши тайёргарлигига асосан ишга қабул қилинган ҳамда муносиб иш ҳақи олиши лозим бўлган ходимлар (тўлиқ тўлдирилган штат) томонидан у аниқ бажарилиши зарур.

**Қамоқхона низоларини тартибга солиш бўйича маълумотномаси:
«Маҳбусларнинг қамоқхона ҳудудида ҳаракатланишини самарали бошқариш қўйидагиларга боғлиқ:**

- Маҳбуслар сонига мутаносиб бўлиши шарт бўлган штат жадвали;
- Ходимлар тажрибаси ва билими даражаси;
- Қамоқхона тузилиши режаси / жойлашиши;
- Хавфсизлик турғун инфратузилмасининг самарадорлиги;
- Маҳбусларни самарали таснифлаш ва тоифаларга бўлиш қобиляти¹².

Деярли барча ёпиқ муассасалар маҳбуслар туғдирадиган хатарларни бошқариш учун ўзининг кўп даражали хавфсизлик тизимига эга. Маҳбуслар келганидан кейин дарҳол таснифлаш бўйича бўлиниши ва ўзлари намоён этадиган хатар даражаси бўйича баҳоланиши керак. Кўп мамлакатларда хатарни баҳолашнинг «прогрессив» тизими қўлланилади. Унга кўра, агар маҳбус тартибга риоя қилса, кейинчалик у сақлашнинг енгилроқ шароитларига ўтказилиши мумкин.

Бошқа маҳбуслар ёки ўзлари учун юқори даражали хавф, қочишни содир этиш хатари ёки қочган тақдирда жамият учун юқори даражали хатар туғдирадиган шахслар тоифалари учун махсус тартибли муассаса ёки муассасанинг бир қисми мавжудлиги ҳаддан ортиқ ҳолатлардан биридир. Иккинчиси эса ижроия манзил-колониялар бўлиши мумкин. Уларда маҳбуслар қайсидир аҳоли пунктига ишлаш учун боради, ўз хоналаридан калитлари бор ва нисбатан эркин ҳаракатланган ҳолда яшайди. Ушбу иккала ҳолатлар орасида аксарият давлатлар қамоқхоналарни турли даражадаги хавфсизлик ва сақлаш тартиби билан сақлайди.

Маҳбуслар орасида зўравонликнинг олдини олиш зарурати ижроия колонияларда хавфсизликнинг асосий жиҳатларидан бири ҳисобланади. Бу ерда бир неча хусусиятлар бўлиши мумкин: бошқа маҳбусларга нисбатан айрим зўравонлик ҳолатларидан, маҳбусларнинг энг заиф тоифаларига нисбатан мунтазам зўравонликдан ва ичкаридаги босқинчилар гуруҳлари норасмий тузилмалари томонидан зўравонлик тизимидан ёки «ўғрилар ва қарайдиганлар»дан то қамоқхона ички хавфсизлигини таъминлаш масалалари маҳбусларнинг ўзларига топширилган «ўзини ўзи бошқарадиган» тизимларгача¹³. Дунёнинг аксарият қисмларида, айниқса, маҳбуслар барак типига биноларда ёки катта залларда сақланадиган жойларда назорат аслида маҳбусларнинг энг устун тоифалар қўлида бўлади.

¹² ООН, Справочник по урегулированию тюремных инцидентов (Prison Incident Management Handbook) 2013. –С.26.

¹³ Ушбу масала бўйича қаранг IACHR маърузаси [or.cit](#), 79-93-б. Европа қийноқларнинг олдини олиш қўмитасининг Латвия бўйича 2007 йилдаги маърузасида, 40-б. собиқ совет мамлакатларида қамоқхона муҳитида тарқалган норасмий ўғрилар иерархияси тавсифланган.

Америкалараро Инсон ҳуқуқлари бўйича комиссия «Фавқулодда вазиятларда зўравонликка қарши курашиш бўйича чоралар» бўлимида қуйидаги профилактик чораларни ажратиб кўрсатади¹⁴:

- озодликдан маҳрум этилган шахсларни тоифаларга бўлиш;
- ходимларнинг мунтазам равишда ва тегишли тайёргарликдан ўтишини таъминлаш;
- ички хавфсизлик ва назорат учун масъул шахсий таркиб сонини кўпайтириш ва доимий ички назорат тизимларини ўрнатиш;
- низолар ёки фавқулодда вазиятларнинг барвақт олдини олиш механизмларини ўрнатиш;
- медиация (воситачилик) тамойилларидан фойдаланиш ва ички низоларни тинчлик йўли ҳал қилишга кўмаклашиш.

«Динамик хавфсизлик» деб аталадиган тизим хавфсизликни таъминлашга доир ёндашув бўлиб, ўзида ходимлар ва маҳбуслар ўртасида адолатли муомалада бўлиш ҳамда маҳбусларнинг жамиятга самарали қайта интеграциялашувига кўмаклашадиган ижобий ўзаро ҳамкорликни уйғунлаштиради.

Бу тизим ходимлар ва маҳбуслар ўртасида касбий, ижобий ва ҳурмат муносабатларига кўмаклашадиган ҳаракатлардан иборат. Бунинг учун қамоқхона аҳлини яхши билиш ва маҳбуслар ўртасидаги, шунингдек маҳбуслар ва қамоқхона маъмурияти ходимлари ўртасидаги муносабатларни яхши билиш лозим. Бу ходимларга хавфсизлик муаммолари ва хатарлари келиб чиқишининг олдини олиш имконини беради. Ушбу ёндашув ходимлар – маҳбуслар муносабатларида ҳокимият номутаносиблиги иғво ёки жазо сифатида қабул қилинишидан келиб чиқади. Динамик хавфсизлик тегишли низом ва тартиб-қоидалар мавжудлиги, айниқса ходимларнинг лозим даражадаги танлаб олиниши, ёлланиши ва тайёрланиши билан бирга амалга оширилиши керак.

БМТ Қамоқхона низоларини тартибга солиш бўйича маълумотномаси:

«Қамоқхона маъмурияти ходимлари маҳбуслар билан инсонийлик ва адолат асосда ўзаро ҳамкорлик қилиш қамоқхонадаги хавфсизлик ва тартиб даражаларини оширишини тушуниши керак (...). Шахсий таркиб сони нисбатидан қатъи назар ходимлар ва маҳбуслар ўртасидаги ўзаро ҳамкорлик икки субъект ўртасидаги муносабатларни мустаҳкамлашга хизмат қилади ва инсонлар бир-бирига қандай муносабатда бўлгани каби қадр-қиммат ва ўзаро ҳурмат тамойилларига риоя қилишга асосланган бундай ўзаро ҳамкорлик ижобий ҳамда инсон ҳуқуқлари халқаро тамойилларга ва тегишли ҳуқуқий қоидаларга мувофиқ бўлиши керак¹⁵».

Динамик хавфсизлик мисолларини АҚШнинг бевосита ёки тўғридан-тўғри бошқарув деб аталадиган қамоқхоналарида топиш мумкин. Улар унча катта бўлмаган, марказсизлаштирилган турар хоналар сифатида ташкил этилган бўлиб, у ерда ходимлар қўмондонлик пунктида (оператор хонасида) ёки минораларда эмас, балки маҳбуслар билан бевосита мулоқотда бўлиб фаолият кўрсатади. Қиёсий тадқиқотлар кўрсатганидек, бинолар қурилишига ёки штатларни тўлдиришга йирик харажатлар қилмасдан зўравонлик ва бошқа жиддий ҳуқуқбузарликларнинг даражаси паст, вазият унча кескин бўлмаган ва маслаҳат механизмлари ва реабилитация дастурларидан фойдалана олиш учун яхшироқ шароитлар бўлган қамоқхоналарга эришиш мумкин¹⁶. Қисқаси, бундай муассасаларда ҳам хавфсизлик, ҳам инсон қадр-қиммати юқори даражада таъминланади.

Қайта кўриб чиқилган Маҳбуслар билан муомала қилиш бўйича минимал стандарт қоидалари динамик хавфсизлик концепциясини эътироф этади, интизомий ҳуқуқбузарликларнинг профилактикаси ва низоларни ҳал қилиш мақсадида қамоқхона маъмурияти томонидан низоларнинг олдини олиш, медиация ёки низоларни ҳал қилиш бўйича бошқа ҳар қандай муқобил механизм мумкин қадар қўлланишини рағбатлантиради. Қоидаларда бошқалар қаторида ходимларни

¹⁴ XXIII тамойил, Америкалараро Инсон ҳуқуқлари бўйича комиссия (IACHR), Шимолий ва Жанубий Америкада озодликдан маҳрум этилган кишиларни ҳимоя қилиш бўйича тамойиллар ва энг яхши амалиётлар

¹⁵ ООН, Справочник по урегулированию тюремных инцидентов, 2013 г.-Б. 21, 22.

¹⁶ Wener R E, The effectiveness of direct supervision correctional design and management: A review of the literature, Criminal Justice and Behaviour 33, 2006, pp367-391.

хавфсизлик ва ҳимояни таъминлаш масалалари бўйича ўқитиш, шу жумладан музокаралар ва медиация сифатидаги профилактик ва зарарсизлантирувчи усулларни ҳисобга олган ҳолда динамик хавфсизлик концепциясига ўқитиш талаби акс этган¹⁷.

3. Қамоқда инсон қадр-қиммати ва хавфсизлик ўртасидаги ўзаро боғлиқлик

Хавфсизлик ва инсон қадр-қимматини таъминлаш ўзаро боғлиқ омиллар сифатида намоён бўлади. «Тузатиш колониялари» ва «инсон қадр-қиммати» нафақат қиёсланадиган тушунчалар сифатида намоён бўлади: улар бирга амал қилиши керак¹⁸.

Маҳбусларнинг туғма қадр-қимматига риоя этилган шароитда хавфсизлик ва назорат энг яхши тарзда таъминланади. Халқаро пенитенциар тадқиқотлар маркази шу ўринда қуйидагиларни таъкидлайди: «маҳбуслар билан инсоний ва адолатли муомалада бўлиш хавфсизлик ёки назорат даражаси пасайишига олиб келади деган фикр мутлақо номақбул ҳисобланади». Аслида, адолат ва қонунийлик тушунчалари нафақат қамоқ жойларида хотиржамлик учун ҳал қилувчи аҳамиятга эга, балки тартибни қўллаб-қувватлашга сезиларли таъсир кўрсатади¹⁹. Агар маҳбусларнинг ҳуқуқларига риоя этилса, улар, эҳтимоллик даражаси юқори бўлган, қамоқхона ходимларининг ҳаракатлари қонунийлигини ва «обрўси»ни тан олади. Шу тариқа танглик ва тартибсизлик вужудга келиши хатари пасаяди. Буюк Британия ёпиқ муассасаларида ўтказилган тадқиқотлар кўрсатганидек, қамоқхона шароитида биринчи навбатда аҳамиятга эга бўлган адолатли, ҳурмат ва инсоний муомалада бўлиш вазиятини кузатганда маҳбусларнинг ўзлари тартиб ва хавфсизликни сақлаш тарафдори бўлади²⁰.

Айни вақтда хавфсизликнинг муайян усуллари ва чоралари ўз табиатига кўра чеклов хусусиятига эга бўлиб, маҳбусларга ўз ҳуқуқларини амалга оширишларига тўсқинлик қилиши мумкин. Хавфсизлик билан боғлиқ ташвиш, эҳтимол, маҳбусларнинг қадр-қимматига путур етказган ҳолда ҳаддан ташқари баҳоланади; хавфсизлик йўлида қабул қилинадиган чоралар, эҳтимол, номутаносиб ёки ҳатто ҳаддан ташқари ҳисобланади;

уларни қўллаш усуллари қаттиқ ёки репрессив бўлиши мумкин ва/ёки у ёки бу маҳбус хавф туғдиришини инobatга олмаган ҳолда улар тизимли равишда қўлланилган тақдирда бу ҳақиқий хатарга олиб келади.

Қамоқхона маъмурияти дуч келадиган таҳдидлар бир вақтнинг ўзида хавфсизликни ҳамда инсон ҳуқуқларига ва озодликдан маҳрум этилган шахсларнинг қадр-қимматига риоя қилиш кафолатларини таъминлашдан иборатдир. Хавфсизлик чоралари кўрилганда қамоқхона маъмурияти ва ходимлар фаолиятини обрўли йўналтириш мақсадида ахлоқ кодекси форматида сиёсат ишлаб чиқиш ва жорий этиш лозим. Бундан ташқари, зарур тартиб-таомиллар ва муайян вазиятларда ходимлар томонидан жавобан ҳаракат қилиш тартибини ишлаб чиқиш мақсадида машқлар ўтказиш ва фавқулодда ҳолатларда ҳаракатларни режалаштириш, шу жумладан улар томонидан тегишли тайёргарлик ўтишини таъминлаш лозим.

БМТ Қамоқхона низоларини тартибга солиш бўйича маълумотномаси:
«Фавқулодда ҳолатларда ҳаракат қилиш борасида фавқулодда вазиятларга таъсир чораларини кўриш бўйича рухсат этилган куч ишлатиш хусусияти ва даражасини батафсил тавсифлаш билан бирга аниқ деталлашган йўл-йўриқ зарур. Фавқулодда вазиятларда Ҳаракатлар режасининг таркибий қисмлари қуйидагилардан иборат:

- келишилган ҳаракатлар ва тўлиқ ўзаро ҳамкорлик таъминланиши билан бирга қамоқхона асосий ходимлари ҳамда ташқи ёрдамчи куч ва воситаларининг (полиция, ёнғинга қарши хизмат, тиббий хизмат ва ҳ.к.) функциялари, вазифалари ва бўйсунуш тузилиши тақсимланиши;
- полиция ва бошқа ташқи кучлар ва қўллаб-қувватлаш воситалари билан ўзаро ҳамкорликда тайёргарлик кўриш ва ҳарбий машғулотлар ўтказиш;
- муайян вазиятга самарали таъсир чоралари жараёнларини атрофлича тавсифлаш;
- фавқулодда вазият юз бергунга қадар, унинг даврида ва ундан кейин қамоқхона маъмурияти ҳамда ташқи кучлар ва воситалар билан коммуникация (алоқа) жиҳатидан ўзаро ҳамкорлик қилиши²¹.

¹⁷ Қайта кўриб чиқилган Минимал стандарт қоидалари, 38 ва 76- қоидалар.

¹⁸ Andrew Coyle, 'Prisons and human dignity: are they compatible?' A paper delivered at the 6th worldwide conference of the International Prison Chaplains' Association, Stockholm, 2010 й. 21 абрьст.-Б.8.

¹⁹ Alison Liebling, 'Moral performance, inhuman and degrading treatment and prison pain', Punishment and Society 13, 2011. - Б.533.

²⁰ Ibid.

²¹ ООН, Справочник по урегулированию тюремных инцидентов, 2013г., стр.32.

Ёпиқ муассасаларни мониторинг қилувчи ташкилотлар учун баёнлар/низомлар мавжудлигини, шунингдек улар қандай ижро этилаётганини ҳамда хавфсизлик ва кадр-қиммат масалалари ўртасида мувозанат таъминлаётганини аниқлаш муҳимдир.

4. Хавфсизлик чораларининг қонунийлиги, зарурлиги ва мутаносиблиги

Инсон ҳуқуқларига доир чекловлар ёки бошқа тажовуз қонуний бўлиши мумкин, лекин улар халқаро ҳуқуқда белгиланган қуйидаги учта мезонга тўла мувофиқ бўлиши керак:

- **Қонунийлик** – қабул қилинадиган чоралар қонунларда назарда тутилган, инсон ҳуқуқлари соҳасидаги халқаро андозаларга мувофиқ бўлиши керак.
- **Зарурат** – бошқа чоралар қабул қилинган хавфсизликни таъминлашда ва тартибни сақлашда ўзининг самарасизлигини кўрсатиши керак.
- **Мутаносиблик** – қабул қилинадиган чоралар тартиб ва хавфсизлик сақлаш учун соддароқ бўлиши ва қисқа вақт даврига мўлжалланган бўлиши керак.

Аммо озодликдан маҳрум этиш жойларида қўлланиладиган хавфсизликни таъминлаш тартиб-қоидалари мазмунида бундай тамойиллар кўпинча қонунларда ва норматив-ҳуқуқий ҳужжатларда назарда тутилмайди ва амалиётда уларга риоя этилмайди. Бундан ташқари, айрим хавфсизлик чораларининг зарурлигини кўрсатувчи аниқ белгилар асосида эмас, балки эҳтимоли «мавҳум» бўлган вазиятлар асосида мунтазам қўлланилади ёки индивидуал хатарни баҳолашни ўтказмасдан тизимли асосда қўлланилади. Шу билан бирга, ижтимоий босим ва «жиноятчиликка нисбатан қатъий сиёсат» доирасида зарурат ва мутаносиблик чегаралари ҳатто ювилиб кетади.

Кўп мамлакатларда, масалан, айбсизлик презумпциясига қарамасдан, тергов остидаги ёки тергов ҳибсхонасидаги шахслар маҳкумларга қараганда қаттиқроқ тартибда сақланиши мумкин. «Хавфсизлик учун» куч, тийиб туриш воситалари ишлатиш, шахсий кўриқдан ўтказиш, интизомий жазолар ва бошқа

ҳар қандай чоралар қўллаш каби бундай масалаларни тартибга соладиган аниқ қоидалар ва низомлар мавжудлиги зарур. Бундан ташқари, текширишлар, шу жумладан мустақил равишда шикоятлар бериш орқали ўтказилиши мумкинлиги учун бундай чоралар қўллаш ҳужжат билан расмийлаштирилиши лозим. Сиёсат ва тартиб-қоидалар мунтазам равишда қайта кўриб чиқилиши ва шаффофликни таъминлаш соҳасидаги илғор тажрибага мувофиқ эълон қилиниши керак.

Мониторинг органларига ушбу қоидаларни таҳлил қилиш ва тегишли қамоқда сақлаш жойида қўлланиладиган хавфсизлик даражаларини ўрганиш лозим: улар нимани қўллайди, ушлаб турилганлар/маҳбуслар муайян хавфсизлик даражасини олиш учун қандай таснифланади. Бундан ташқари, улар тоифаларга (таснифлаш бўйича) тақсимлашга ва хавфсизлик чораларини қўллашга нисбатан, масалан, шахсий кўриқ, эркинликни чеклаш воситалари, куч ишлатиш ёки ёлғиз қамаб қўйиш тўғрисида ким қарор қабул қилиши, ушбу қарор қайси мезонларга асосланиши, ким унинг ижросини назорат қилиши ва у қандай ҳужжат билан расмийлаштирилиши ҳақидаги ахборотларни сўраб олиши лозим.

5. Жамият муносабати ва ижтимоий мазмун

Сўнги ўн йилликда кўп мамлакатларда кенг жамоатчилик ўртасида хавфсизлик йўқлиги тўғрисидаги фикр тобора кенг тарқалмоқда. Шу муносабат билан давлат органлари томонидан хавфсизлик чораларини кучайтириш талаблари баралла айтила бошланди.

Вазият ҳамиша ҳам воқеликни акс этмаслигига қарамасдан, масалан, жиноятчилик даражаси Фарбнинг кўп мамлакатларида пасайиб бормоқда, лекин бошқа томондан жиноятчиликка қарши курашишда «жиддий чоралар» кўриш томонига босим кучайган. Бу террорчиликка қарши кураш²², гиёҳванд моддаларнинг ноқонуний айланмаси, уюшган жиноятчилик²³, болаларга қарши жиноятлар ёки болалар томонидан содир этиладиган жиноят бўладими, хусусан, ОАВда шов-шувли ишларнинг кенг ёритилиши, ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органлар ваколатларини кенгайтириш, қамоқда сақлаш муддатларини кўпайтириш ва ушлаб турилганларнинг ҳуқуқларини чеклаш талаблари ортиб боришига олиб келди.

²² Қаранг хусусан Қийноқларнинг олдини олиш ассоциацияси (АПТ), Defusing the ticking bomb scenario: why we must always say no to torture, always, 2007; Jean Maria Arrigo, 'A utilitarian argument against torture interrogation of terrorists,' Science and Engineering Ethics 10, 2004, pp543-572.

²³ See, for instance, a recent report on the situation in Mexico: 'In the name of the fight against crime': study of the torture phenomenon in Mexico. Available (in French) at http://unmondetortionnaire.com/IMG/pdf/Rapport_Mexique.pdf <accessed 17 October 2013>

Ҳатто қийноқларни қўллашга тақиқ бекор қилинишига оид талаблар ҳам бўлди²⁴.

Америкалараро Инсон ҳуқуқлари бўйича комиссия яна бир бор тасдиқлади: «ОАВ ва сиёсий йўналиш инсон ҳуқуқлари жиноятчиларни ҳимоя қилиш усули ҳисобланиши ҳукмрон бўлган кўрқув муҳити қийноқлар ва шафқатсиз, ғайриинсоний ва инсон қадр-қимматини камситувчи муомалада бўлишни жамоатчилик томонидан оқлашга олиб келиши мумкин. Охирги йилларнинг тажрибаси кўрсатганидек, қийноқларни қўллаш, одамларни ихтиёрий ушлаб туриш, жазоловчи қонунчилик ва амалиёт фуқароларнинг хавфсизлигини таъминлаш бўйича асосли талабига таъсир чораси сифатида ўз самарадорлигини исботламади»²⁵.

Умуман олганда, жамоатчилик фикри энг яхши бўлган тақдирда қамоқда сақлаш жойларида вужудга келган вазиятга, ёмон бўлган тақдирда эса – жиноятчилар ўз қилмишларига яраша шундай муомала қилишга муносиб деган фикрга бефарқ бўлиб кўринади. Жамиятнинг муносабати шундайки, у кўпинча маҳбуслар

билан муомала қилишда кескин бўлишни талаб этади, лекин озодликдан маҳрум этишнинг ўзи суд томонидан белгиланган жазо ҳисобланишини ва қамоқхонада шафқатсиз ёки ғайриинсоний муомалада бўлиш билан янада мураккаб бўлмаслиги лозимлигини инobatга олмайди.

Бундай ёндашув кўп мамлакатларда маҳбусларнинг аксарият қисми тергов ҳибсхоналарида сақланиши ва суд қарорини кутиши фактини инкор этади, айбсизлик презумпцияси мавжуд ва кўпинча улар судлар томонидан айбсиз деб топилади ҳамда аксарият мамлакатларда маҳбуслар/ушлаб турилганларнинг салмоқли қисми майда ва зўравонлик билан боғлиқ бўлмаган турдаги жиноятлар учун «ўтиради». Бунинг устига, тадқиқотлар кўрсатганидек, қамоқда сақлаш бир хил шароитлар яратиш ва маҳбусларни озод этишга мақсадли тайёрлаш уларнинг ижтимоий мослашувига ва бинобарин, умуман аҳоли хавфсизлигига бевосита таъсир кўрсатади²⁶. Аммо сиёсий субъектлар ёки давлат органлари жамоатчиликнинг бундай фикрига камдан-кам ҳолларда қарши чиқади²⁷.

²⁴ See ACAT France, Annual Report 2010, 'Les écrans de la torture' by Jean-Etienne Linarés, pp273-290.

²⁵ Америкалараро инсон ҳуқуқлари бўйича комиссия (IACHR), Шимолий ва Жанубий Америкада озодликдан маҳрум этилган шахсларнинг инсон ҳуқуқлари тўғрисидаги маъруза, 2011, 364-б.

²⁶ Қаранг, масалан, УНП ООН, Вводное руководство по вопросам предупреждения рецидивизма и социальной реинтеграции правонарушителей 2012 г.

²⁷ Грузия бундан мустасно, у ерда 2012 йилда қийноқлар қўллаш ҳолатларидан сўнг кенг миқёсли амнистия эълон қилинди ва жиноий қонунчиликни ислоҳ қилиш стратегияси жорий этилди.

Хавфсизлик масалаларига ҳаддан ташқари эътибор беришдан келиб чиқадиган хатарларнинг омиллари

Маҳбуслар ёпиқ муассасанинг ташқарисига чиққанда, сайр қилишга (жисмоний машқларга) чиққанда ёки меҳнат фаолиятига жалб қилинганида, ходимлар билан мулоқот қилганда ёки уларнинг олдида қариндошлари келганда қабул қилинадиган хавфсизлик чоралари улар учун кундалик воқеликнинг ажралмас қисми ҳисобланади. Ёпиқ муассасаларда хавфсизликни бошқариш ва унинг маҳбусларнинг инсон қадр-қимматига таъсири муассасага қараб фарқ қилади ва мониторинг ташкилотлари томонидан батафсил баҳоланиш предмети бўлиши мумкин.

Ушбу бўлим қамоқхоналарда хавфсизликни таъминлашга доир қабул қилинадиган ёндашувлар инсон қадр-қимматига қандай таъсир кўрсатишга қодирлиги тўғрисида тўлиқ маълумот бермайди. Унда айрим умумий амалиёт масалаларини ва ушлаб турилган шахсларнинг инсон қадр-қимматини камситиш муайян хатарлар билан боғлиқ хавфсизлик чораларини очиб беришга ҳаракат қилинган.

1. Ёпиқ муассасалар учун масъул идора

Ёпиқ муассасалар учун масъул идоранинг ўзига хослиги ушбу муассасаларда хавфсизликни таъминлаш масалаларига бевосита таъсир кўрсатади. Тузатиш колониялари ва пенитенциар хизматлар Мудофаа вазирлиги тасарруфида бўлганда ҳарбий институционал маданият доирасида асосий эътибор интизом ва хавфсизликка қаратилади, маҳбусларга эса душманлар сифатида қаралади²⁸. Жиноий одил судлов тизимида ички ишлар органларида

устун бўлган қадриятлар, ўзига хослик, хулқ-атвор моделлари ва вазифаларни инobatга олган ҳолда, албатта, камроқ даражада, лекин шу пенитенциар хизматлар Ички ишлар вазирлиги тасарруфида бўлган ҳолатларга ҳам тегишлидир. Ушбу институтларнинг устувор ҳарбийлаштирилган маданият тузилишда, иерархияда, ўқитиш дастурларида, ишга қабул қилиш шарт-шароитларида, ёпиқ муассасалар тасарруфида бўлган ходимлар ваколатлари ва тарзида ўз аксини топади.

Шу муносабат билан маданиятга таъсир этиш хатарини эътироф этган ҳолда собиқ иттифоқ республикалари учун пенитенциар хизматни ИИВ тасарруфидан чиқариш ва Адлия вазирлигига ўтказиш Европа Кенгашига кириш учун зарур шартлардан бири эди²⁹. БМТ Қийноқларга қарши қўмитаси шунга ўхшаш, «пенитенциар тизимни қуролсизлантиришга рухсат берувчи» тавсия берган³⁰.

Тергов ва суд таъқиби вазифаларининг бўлиниши, бир томондан, ва жиноий жазолар ижро этилиши ва назорат қилиниши, бошқа томондан, тузатиш ва жазолаш тизимининг «инсонийлик» томонида муҳим омил бўлди. Қайта кўриб чиқилган БМТ Маҳбуслар билан муомала қилиш бўйича минимал стандарт қоидалари ушбу баҳоларни акс этади ва «давлат хизматчилари мақомига эга бўлган қамоқхона маъмуриятлари профессионал ходимларини лозим даражадаги хулқ-атвори, вазифаларини самарали бажарган ва жисмоний тайёргарлиги шартлари билан уларга доимий лавозим сақланишини кафолатлашга чақиради»³¹.

²⁸ Қаранг. PRI/APT, Институциональная культура в местах лишения свободы: рамки превентивного мониторинга, 2 издание, 2015 г.

²⁹ Масалан, Парламентская Ассамблея Совета Европы, Мнение № 193 (1996) относительно просьбы России о членстве в Совете Европы, п. 7х, 25 января 1996г.

³⁰ Қийноқларга қарши қўмита (ҚҚК), Қозоғистон бўйича якуний эътирозла, А/56/44(SUPPL), 129(а)-б.

³¹ Қайта кўриб чиқилган Минимал стандарт қоидалари, 74 (3)-қоида.

Гондурасда янги пенитенциар хизмати

2012 йил декабрида Гондурасда «Пенитенциар хизмат тўғрисида»ги Миллий қонун қабул қилинган. У мамлакатнинг жазони тўғрилаш тизимидаги ташкилий ва тузилмавий камчиликлар муаммоларини ҳал қилиб, чунончи қонунчиликдаги бўшлиқни тўлдириш имконини берди³². Қийноқларнинг олдини олиш кичик қўмита 2010 йилда Ёпиқ муассасалар тўғрисидаги сиёсатни қабул қилишни тавсия қилган. У полициядан мустақил бўлган ҳамда қўйилган мақсадларга эришиш учун биринчи даражали ҳаётий аҳамиятга эга функция ва вазифаларни бажаришга қодир автоном тузилмани таъсис этиш бўйича ҳар томонлама ҳаракатлар режасидан иборат бўлиши лозим эди³³. Мамлакат Жазони тўғрилаш тизими полиция тасарруфида бўлганига қарамадан ислохотлар автоном муассаса – Ички ишлар ва фуқароларнинг ишлари бўйича вазирлик билан боғланган Миллий пенитенциар орган тузиш, шунингдек қамоқхона ходимлари ва соқчилари учун янги ихтисослаштирилган касбий лавозимлар таъсис этиш имконини берди.

Албатта, ёпиқ муассасалар бошқаруви полиция муассасаларидан олинган алоҳида кўникмаларни талаб этади ва жаҳон тажрибаси кўрсатганидек, бундай функцияларни суд органларига эмас, балки полицияга топшириш жиноятчиларнинг реабилитацияси муваффақиятли бўлишига кўпроқ имконият яратади. Шундай қилиб, Адлия вазирлиги томонидан фуқаролик назорати амалга оширилиши энг мақбул ва озодликдан маҳрум этиш реабилитация мақсадларига ва ушлаб турилганларнинг инсон ҳуқуқларини таъминлаш зарурлигига мувофиқ ҳисобланади³⁴.

Қозоғистон: ваколатларнинг икки марта ўтказилиши

2001 йилда Қозоғистон БМТ Қийноқларга қарши қўмитасига ўша даврда мамлакатда амалга оширилган суд-ҳуқуқ ислохоти доирасидаги асосий ютуқлардан бири сифатида Жазони ижро этиш хизматини Адлия вазирлиги тасарруфига ўтказиш тўғрисидаги ахборот билан бирга Маъруза тақдим қилди. БМТ Қийноқларга қарши қўмитаси 2001 йил 17 майда қабул қилинган Якуний эътирозларида Қозоғистонга «қамоқхоналар учун масъулиятни Ички ишлар вазирлигидан Адлия вазирлигига ўтказишни яқунлашни ва шу тариқа пенитенциар тизими қуролсизлантирилишини таъминлашни тавсия қилди»³⁵.

Мониторинг ташкилотлари томонидан шу вақтгача қўтарилган қийноқлар ва шафқатсиз муомала қилиш муаммолари асосан Ички ишлар вазирлиги муассасаларига, шу жумладан вақтинча сақлаш ҳибсхоналарнинг бир кишилик камералари-карцерлари ва умумий типдаги камераларига тегишли эди. 2002 йилда қамоқхоналарга ўтказилганида уларнинг аҳли қисқарди: қамоқхона аҳли сони бўйича глобал рейтингда 3-ўринни эгаллаган Қозоғистон 2010 йилда (қисқартириш томонида) 22-ўринга кўтарилди. Қамоқхоналар устидан жамоат назорати кучайтирилди, шу жумладан озодликдан маҳрум этиш жойларида сил касаллиги тарқалиши муаммоларни ҳал қилиш борасида ҳам салмоқли натижаларга эришилди.

Аммо 2011 йил 26 июлда Қозоғистон Президентнинг «Пенитенциар тизим тўғрисида»ги Фармони асосида қамоқхоналар бўйсунувини ўзгартирди.

³² Қаранг БМТ Қийноқларнинг олдини олиш кичик қўмитасининг Гондурасга 2009 йил 20 сентябрдаги ташриф танижалари бўйича тавсиялари, CAT/OP/HDN/1, 212с-б.

³³ БМТ Қийноқларнинг олдини олиш кичик қўмитасининг Гондурасга ташриф натижалари бўйича маърузаси, 2010 йил 10 февраль. CAT/OP/HND/1.

³⁴ Қаранг PRI/APT, Институциональная культура в местах лишения свободы: рамки превентивного мониторинга, 2 издание, 2015 г.

³⁵ Қийноқларга қарши қўмита (ҚҚҚ), Қозоғистон бўйича якуний эътирозлар, 2011 йил 17 май, A/56/44(SUPPL)

Мониторинг органлари ёпиқ муассасалари учун масъул бўлган у ёки бу вазирлик маданияти, унинг иерархия тузилмалари, ходимларининг тайёргарлиги ва тарзи маҳбуслар билан муомалада бўлишга ва қўлланиладиган хавфсизлик чораларига кўрсатиши мумкинлигини ва қай даражада кўрсатишини аниқлаши керак. Қамоқхона маъмурияти ҳамда тузатиш, жазолаш хизматлари раҳбарияти билан ўзаро ҳамкорлик қилишда тартибни сақлаш ва ҳар қандай ҳуқуқбузарликларни тергов қилиш масалаларига алоҳида эътибор қаратиши керак. Шунингдек, мониторинг органларига тергов остидагиларнинг айбсизлик презумпцияси тамойилларини ҳамда жазоловчи пенитенциар тизимнинг эмас, балки реабилитация тизимининг афзалликларини алоҳида таъкидлаши лозим.

2. «Ҳаддан ташқари таснифлаш»

Деярли барча мамлакатларда қамоқхона тизимида муайян таснифлаш қўлланилади. Қайта кўриб чиқилган БМТ Маҳбуслар билан муомала қилиш бўйича минимал стандарт қоидалари таснифлашнинг иккита мақсадини ажратиш кўрсатади: биринчиси – маҳбусларни уларга ўзининг собиқ жиноий ўтмиши ёки феъли хусусияти туфайли ёмон таъсир кўрсатиши мумкин бўлганлардан ажратиш. Иккинчиси – маҳбусларни жамият ҳаётига қайтариш мақсадида улар билан ишлашни энгиллаштирувчи тоифаларга бўлиш. Қоидаларда қуйидагилар ҳақида ҳам фикр юритилади: «Турли тоифадаги маҳбуслар билан ишларни мумкин қадар турли қамоқхона муассасаларида ёки бир қамоқхона муассасасининг турли бўлимларида олиб бориш лозим»³⁶. Дастлабки баҳолаш ва таснифлар тўғрисидаги ҳисоботлар маҳбусларнинг шахсий иш жилдлари билан ишлаш тизимига киритилиши керак³⁷.

Қамоқхона аҳли турли-туманлигини ҳисобга олиб, бир муассаса доирасида барча маҳбусларга нисбатан бир хил хавфсизлик баҳосини қўллаш мумкин эмас. Барча учун қўлланиладиган ягона ёндашув ёпиқ муассаса хавфсизлигини оширишга ва маҳбусларни реабилитация қилиш мақсадларига кўмаклашмайди. Маҳбусларнинг индивидуал таснифи улар келгандан кейин қисқа муддатларда ўтказилиши керак. Аммо таснифлаш тизими ходимларга вазият ўзгаришларига мослашиш имконини бериш

учун ихчам бўлиши керак. Таснифлашда янги маҳбусга нисбатан «ҳар эҳтимолга қарши» тамойил бўйича алоҳида махсус тартибда сақлашни қўллашдан қочиш лозим.

Эҳтимол, ҳар бир мамлакатда, айниқса, юқори хавф туғдиришга қодир шахслар сифатида кўриладиган, сони унча кўп бўлмаган маҳбуслар бўлади ва уларга алоҳида сақлаш шароитлари талаб этилади. Балким бундай маҳбусларга алоҳида хавфсизлик тартиби бўлган алоҳида бўлимда сақлаш талаб этилади. Бунда ҳар қандай уларнинг ҳаракатланиши ва фаолияти қатъий чекланади.

Аммо маҳбуслар улар туғдирган хавф нуқтаи назаридан ҳаддан ташқари баҳоланади («ҳаддан ташқари таснифлаш») ва заруратдан ортиқ қаттиқроқ тартибда сақланади. Кўпинча таснифлаш фақат содир этилган жиноят хусусиятига асосланади, индивидуал ёндашилмайди ҳамда илгариги жиноий фаолиятни ва бошқа омилларни ҳисобга олмайди. Хусусан, ўлим жазосига ҳукм қилинган маҳбуслар ва умрбод жазосини ўтаётган шахслар кўпинча бошқа маҳбуслар ёки ходимларга нисбатан ҳақиқатан туғдирадиган хатарга эмас, балки ҳукм хусусиятига асосланиб қаттиқроқ шароитларда сақланади.

Хатарларни баҳолашда маҳбусларнинг эҳтиёжлари кўпинча «хатар омиллари» деб нотўғри қабул қилинади. Руҳий ҳолат билан боғлиқ зиқлик ёки бошқа муаммоси бўлган маҳбус катта хатар туғдирадиган шахс сифатида таснифланиши мумкин. Бу, ўз навбатида, янада кўпроқ ажратиш қўйишга олиб келиши мумкин. Бунинг ўрнига руҳий соғлиқ муаммолари комплекс дастурлари қабул қилишни ва энгилроқ шароитларда сақлашни талаб этади.

Айрим юрисдикцияларда давлат органлари қамоқхоналарда сақлаш жойларини танлаш чеклангани муаммоларига дуч келиши мумкин. Шу муносабат билан унча катта бўлмаган хатар туғдирадиган маҳбуслар/ушлаб турилганлар улар мазкур ёпиқ муассаса тўлиб бўлганлиги ёки уйи, оиласи ва дўстларидан узоқда жойлашгани сабабли хатар қисмида ортиқча баҳоланади, «ҳаддан ташқари таснифланади».

Улар туғдирадиган хатар умумий паст даражада эканлиги учун айрим мамлакатлар уларни тоифаларга бўлишнинг аниқ

³⁶ Қайта кўриб чиқилган Минимал стандарт қоидалари, 93 ва 94-қоидалар.

³⁷ Қайта кўриб чиқилган Минимал стандарт қоидалари, 8 (b)-қоида.

механизмларини жорий этган: хотин-қизлар, 18 ёшгача болалар учун ёки вояга етган ёш ҳуқуқбузарлар учун тузатиш колониялари. Шу билан бирга, бошқа мамлакатларда хотин-қизлар, қоида тариқасида, «ҳаддан ташқари таснифланади» ва махсус тартибли шароитда сақланади.

Таснифлашда хотин-қизларга нисбатан камситиш

2013 йилдаги маърузага биноан Таиландда айрим эркакларнинг қамоқхоналарида, ахборотга кўра, алоҳида бўлимда бир неча аёл маҳбуслар сақланган. Маҳбусларнинг таснифлаш учун фақат бир эркак-ходим бўлган, шу боисдан аёл маҳбуслар эркак соқчи билан муомала қилганда ноқулайлик сезган³⁸.

2012 йилда Австралия Инсон ҳуқуқлари бўйича комиссияси хабар берганидек, аёлларнинг қамоқхоналари етарли миқдорда бўлмаган сабабли аёл маҳбуслар махсус тартибли қамоқхоналарда эркак-маҳбуслар билан бирга сақланади, бу эса тегишинча суиистеъмоликлар хатари ошишига олиб келади³⁹.

2007 йилда БМТ Гиёҳванд моддалар ва жиноятчилик бошқармаси хабар берганидек, Афғонистонда эркаклар ва хотин-қизлар учун таснифлашнинг бир хил усуллари қўлланилмоқда. Маиший зўрлик, жинсий таҳқирлаш ва ота-она жавобгарлиги ҳолатлари тўғрисидаги ахборот кўрилмаган ва қайд этилмаган, шунингдек, бинобарин низомларда аёл маҳбусларни тегишли таснифлашни ўтказиш учун зарур ахборот мавжуд бўлмаган⁴⁰.

Маҳбусларни аниқ белгиланган мезонлар, масалан, содир этилган жиноят оғирлиги ёки хатарли хулқ-атвор ва ходимлар ёки бошқа маҳбусларга жиддий таҳдид доим намоён қилиш асосида бўлиш учун тегишли таснифлаш тизими мавжудлиги зарур⁴¹.

Маҳбусларни сақлаш тартиби қаттиқроқ бўлган жойга жойлаштириш тўғрисидаги қарор хатарни батафсил ва тизимли баҳолаш

ҳамда ушбу хатарни бартараф этиш учун бошқа усул йўқ деган хулосадан сўнг қабул қилинади. Қарор маҳбус томонидан содир қилинган охирги ҳуқуқбузарликнинг батафсил таҳлили, унинг хусусияти, оғирлиги, аввалги жиноятларнинг ва интизомий чораларнинг типологияси, қочишга уринишлар ва бошқа воқеалардан иборат бўлиши керак. Қарор қабул қилишда ёш, жинс, заифлик, оилани ва ҳамжамиятни қўллаб-қувватлаш каби шахсга ва вазиятга доир омилларни ҳисобга олиш керак. Хатарни баҳолашда ҳужжатлар ва суҳбатдан олинган энг яхши фойдаланиш учун очиқ ахборотни ишлатиш ва қарорлар маданий, гендер ёки ижтимоий нормаларни камситмасдан қабул қилинишини таъминлаш керак.

Хатарни баҳолаш воситалари жазони ижро этиш индивидуал режасини ишлаб чиқиш учун қўлланилиши ва маҳбуслар туғдирадиган хатарни такроран динамик баҳоланишини ўтказиш мумкинлиги учун мунтазам равишда қайта кўриб чиқилиши керак. Қарор кейинчалик самарали назорат қилиниши учун лозим даражада ҳужжат билан расмийлаштирилиши лозим. Европа Кенгаши томонидан маҳбуслар туғдирадиган хатарга нисбатан ишлаб чиқилган тавсиялар шу билан бирга назарда тутганидек, хатар даражасини баҳолаш ҳуқуқбузарларнинг ўз эҳтиёжларини қондириши ҳамда ўз муносабати ва хулқ-атворини ўзгартириши ҳамда баҳолаш жараёнида иштирок этиш имкониятлари билан боғланган бўлиши керак. Бошқа тавсияда ҳуқуқбузар ташқи ҳамжамият ва қамоқхона ичкарасида туғдирадиган хатарларни фарқ қилиш лозимлиги таъкидланади⁴².

Аёл маҳбусларга нисбатан БМТ Бангкок қоидаларида мавжуд талабга кўра, қамоқхона маъмурияти гендер омиллари билан шартлашилган аёл маҳбусларнинг алоҳида эҳтиёжлари ва ҳолатларини ҳисобга олган ҳолда уларни тезроқ реабилитация қилиш, тузатиш ва жамият ҳаётига қайта интеграциялаш ишларини индивидуал режалаштириш ва амалга оширишни таъминлаш учун таснифлаш усуллари ишлаб чиқилиши ва жорий қилиниши керак⁴³.

³⁸ УНПООН, Восточно-Азиатско-Тихоокеанское региональное совещание по осуществлению Бангкокских правил, Бангкок, 19–21 февраля 2013 года (East-Asia Pacific Regional Meeting on the Implementation of the Bangkok Rules), UNODC/JSDO/BKEGMI/2013/1, 14 марта 2013 г., п.39, 47.

³⁹ Австралия Инсон ҳуқуқлари бўйича комиссияси, Australian Study Tour Report, Визит Специального докладчика ООН по насилию в отношении женщин, 10-20 Апреля 2012 г.-С.4.

⁴⁰ Tomris Atabay/UNODC, Афганистан: женщины-заключенные и их социальная реинтеграция (Afghanistan: female prisoners and their social reintegration), март 2007 г., стр.74.

⁴¹ Аммо камерада жойлаштириш нафақат маҳбуснинг ҳукми хусусиятига, балки индивидуал хатарни баҳолашга асосланиши керак. Қаранг, масалан, Европа қийноқларнинг олдини олиш кўмитасининг (ЕҚОК) 2011 йилда Сербияга ташрифи натижалари бўйича ҳисоботи, СРТ/Inf (2012) 17. –Б.32

⁴² Вазирлар кўмитасининг аъзо давлатларига хавфли ҳуқуқбузарларга нисбатан CM/Rec(2014) 3-сонли тавсияси, Вазирлар кўмитаси томонидан 2014 йил 19 февралда вазирлар ўринбосарларининг 1192-йиғилишида қабул қилинган.

⁴³ 40 ва 41-қоидалар, БМТ Бош Ассамблеяси томонидан 2010 йил 21 декабрда қабул қилинган, A/RES/65/229.

3. Тинчлантириш воситалари

Тартиб ва хавфсизликни сақлаш учун озодликдан маҳрум этиш жойлари учун масъул органлар жисмоний тинчлантириш воситаларидан фойдаланишлари мумкин: қўл кишани, кишан, тинчлантириш белбоғи ва кўйнаги ёки электр шокер.

Аммо айрим тинчлантириш воситалари халқаро ҳуқуқда тўғридан-тўғри тақиқланган. «Ўз табиатига кўра қадр-қимматни камситувчи ёки оғриқли» ҳисобланган воситалардан, масалан, занжир ёки дазмолдан, баданга мустаҳкамланадиган электр шокердан фойдаланишнинг тақиқланиши қийноқлар ва муомалада бўлиш ҳамда жазолашнинг бошқа шафқатсиз ёки қадр-қимматни камситувчи турларининг умумий тақиқланишидан келиб чиқади. Мазкур қоидалар қайта кўриб чиқилган Маҳбуслар билан муомала қилиш бўйича минимал стандарт қоидаларида ҳам мустаҳкамлаб қўйилган (2015 й.)⁴⁴.

Қийноққа солинадиган субъект бадани қисми ўраладиган, баданга тақиладиган электр шок камарлари, энглик ёки кишан (одатда белга тақиладиган, лекин оёқ ва қўлларда мустаҳкамлаш учун вариантлар ҳам ишлаб чиқилган) ва масофадан туриб бошқариш пултлари орқали электр ток ўтказилади. Исботланганидек, улар ўз табиатига кўра оғриқ ва руҳий азоблар етказиши, шу жумладан камситувчи таъсир кўрсатади. Бинобарин, бундай чоралар барча томонидан жуда қораланади. БМТ Қийноқларга қарши қўмитаси қамоқда сақланаётган шахсларни тинчлантириш сифатида электр шок белбоғлари ва тинчлантириш стулларида фойдаланишдан воз кечишни тавсия қилган ва улардан фойдаланиш кўпинча Қийноқларга қарши конвенциянинг 16-моддаси бузилишига сабаб бўлишини таъкидлади⁴⁵. Европа қийноқларнинг олдини олиш қўмитаси

(ЕҚОҚ) ушлаб турилганлар ҳаракатланишини озодликдан маҳрум этиш жойларининг ҳам ичкарасида, ҳам ташқарисида назорат қилиш сифатида электр шок белбоғларидан фойдаланишга қарши чиқади⁴⁶.

Тинчлантириш жисмоний воситаларидан фойдаланишга фақат улар қонуний, зарур ва мутаносиб бўлган тақдирда рухсат этилади⁴⁷. Уларга бошқа назорат қилиш воситалари таъсирчан бўлмаганида, маҳбуснинг ўзига ва бошқаларга зарар етказишга халақит бериш ёки ташиш вақтида муайян вақт даврида қочишларнинг олдини олиш учун истисно ҳолатларда мурожаат қилиш керак. Тинчлантириш воситаларидан фойдаланиш қонунда рухсат этилган ҳолатда фақат унча қаттиқ бўлмаган назорат шакллари қандайдир чекловсиз ҳаракатланиш билан боғлиқ хатарларни бартараф этишда таъсирчан бўлмаган тақдирда фойдаланиш мумкин ва тинчлантириш усули зарур ва мақбуллардан унча кескин бўлмаслиги керак⁴⁸.

Тинчлантириш қадр-қимматдан маҳрум қилмаслиги ёки уни камситмаслиги ва хатар минималлаштирилгани билан бундай воситаларни бекор қилиш/тугатиш зарур. Бирор-бир ҳолатда улар интизомий жазо сифатида қўлланолмайди⁴⁹ ва қоида тариқасида маҳбуслар орасида ўз жонига қасд қилиш ёки ўзини майиб қилишнинг олдини олиш ўхшаш бўлмаган восита ҳисобланади. Бундай маҳбуслар устидан мунтазам равишда кузатиш ва психиатрик ёрдам кўрсатиш, шу жумладан мақсадли тадбирлар ўтказиш афзалдир. Қайта кўриб чиқилган Маҳбуслар билан муомала қилиш бўйича минимал стандарт қоидалари назорат усуллари рағбатлантиради, тинчлантириш воситаларидан фойдаланиш зарурлигини бартараф қилади ёки уларнинг қатъий хусусиятини пасайтиради⁵⁰.

⁴⁴ Қайта кўриб чиқилган Минимал стандарт қоидалари, 47 (1)-қоида.

⁴⁵ Қийноқларга қарши қўмита, масалан, Америка Қўшма Штатлари бўйича якуний эътирозлар, А/55/44, май 2000 й., 180-б.

⁴⁶ Европа қийноқларнинг олдини олиш қўмитасининг 20-маърузаси, 74-б., КПП (2011) Стандарты КПП СРТ/Inf/E (2002) 1 – Rev. 2011.

⁴⁷ Кодекс поведения сотрудников правоохранительных органов, принятый Резолюцией Генеральной Ассамблеи ООН 34/169 от 17 декабря 1979, Статья 3.

⁴⁸ Қайта кўриб чиқилган Минимал стандарт қоидалари, 47-қоида., 47 (2) ва 48-қоидалар; 9-тамойил, Ҳуқуқни муҳофаза қилиш ходимлари томонидан куч ва ўқотар қурол ишлатишнинг асосий тамойиллари.

⁴⁹ Қайта кўриб чиқилган Минимал стандарт қоидалари, 43(2)-қоида.

⁵⁰ Қайта кўриб чиқилган Минимал стандарт қоидалари, 49-қоида.

Таиландда кишан қўллаш даражасининг пасайиши

2013 йил май ойида Таиланд ҳукумати Бангвангда, Нонтабури провинциясидаги махсус тартибли қамоқхонада ўлим жазосига маҳкум қилинганларнинг барчаси учун кишан қўллаш амалиётига барҳам бериш зарурлигини эълон қилди. Улим жазосига ҳукм қилинганлар оёқларида вазни 5 кг гача бўлган кишанни кунига 24 соат, шу жумладан ухлаш, ювиниш, овқатланиш ёки ибодат қилиш вақтида тақиб юриши керак эди. Кишанни олиб ташлаш тўғрисида эълон берилган кунда қамоқхона маҳбусларининг бири айтди: «Маҳбуслар ҳайвон эмас. Улар содир этган жинояти сабабли кишанга солинамаслиги керак. Улар қамоқхонада эканлигининг ўзи жазоланганидир». Таиланднинг бошқа қамоқхоналарида маҳбуслар келган заҳоти ёки қилмиши учун жазо сифатида кишанга солиниши мумкин. Ҳукумат Таиланднинг барча қамоқхоналарида кишанни йўқ қилиш режалари ҳақида эълон қилди⁵¹.

Халқаро ҳуқуққа биноан вояга етмаганларга нисбатан тинчлантириш воситаларидан фойдаланиш қатъий чекланган ҳамда уларга истисно ва аниқ ҳолларда рухсат этилади⁵². Тинчлантириш воситалари ҳеч қачон аёлларга нисбатан туғиш аломатлари вақтида, туққанда ва туғруқдан сўнг ўша заҳоти қўлланилмайди⁵³.

Юқоридаги кўрсаткичларни тавсифловчи аниқ қоидалар, шу жумладан улардан фойдаланиш қатъий муайян вазиятлари мавжудлиги зарур. Тинчлантириш чораларини қўллаш директор рухсати билан амалга оширилиши ва қайд қилиниши лозим.

Одатий/кундалик вазиятларда тинчлантириш воситаларидан фойдаланишга мурожаат қилмаслик, уларни фақат аниқ ҳолатларда хатарни индивидуал баҳолагандан кейин қўллаш зарур. Шу муносабат билан ҳаракатланиш вақтида, камераларнинг ташқарисида ва қамоқхона ҳудудида барча маҳбусларга нисбатан кишандан фойдаланиш хавфсизлик нуқтаи назаридан ўзини оқламайди. Ҳатто муайян вазиятда тинчлантириш воситаларини қўллаш зарур ва мутаносиб бўлган тақдирда ҳам уларни

қўллаш усуллари ташвиш туғдириши мумкин. Масалан, агар кишан била туриб шундай таранг қилинганки, бундан ушлаб турилган/маҳбус азоб чекади.

Мальдива оролларида кишандан фойдаланиш

«Делегация хусусан маҳбусларни камситувчи ва уларга оғриқ етказувчи тарзда кишандан жазолаш ва назорат қилиш мақсадида фойдаланиш тўғрисидаги ахборот билан ҳам танишди. Делегация низолар вақтида хавфсизликни таъминлаш чораси сифатида тинчлантириш воситаларини қўллаш тўғрисидаги хабарлардан ташвишда эканини изҳор қилди. ҚҚҚ интизом ва тартиб қандайдир чекловни жорий қилмасдан қўллаб-қувватланиши зарурлигига эътибор қаратади, олдини олиш чораси ва қамоқхона уюшқоқлик билан ишлаши заруратидан келиб чиқадиган чекловлар бундан мустасно. Жазо сифатида кишан каби тинчлантириш воситаларидан ҳеч қачон фойдаланиш керак эмас. ҚҚҚ кишандан жазолаш воситаси сифатида фойдаланиш амалиётини зудлик билан тугатишни тавсия қилади». (БМТ Қийноқларнинг олдини олиш кичик қўмитасининг Мальдива оролларида ташрифи натижалари бўйича маърузаси, CAT/OP/MDV/1, 2009 йил 26 февраль, 207-б.)

Мониторинг органларига тинчлантириш воситалари қўллаш учун вазиятлар белгиладиган қандайдир қоидалар ва тартиб-таомиллар ҳамда суиистеъмоликларга қарши қандай кафолатлар мавжудлигини баҳолаши лозим. Улар халқаро ҳуқуққа мувофиқ тақиқланган тинчлантириш воситаларидан фойдаланишга тўғридан-тўғри тақиқ амал қилишини ҳамда чеклаш воситалари мунтазам эмас, балки зарурат ва мутаносиблик тамойилларига қатъий мувофиқ равишда қўлланилишини аниқлаши лозим. Мониторинг ташкилотлари тинчлантириш воситаларидан фойдаланиш масалалари, шунингдек, бундай воситаларни қўллашдан қочишга кўмаклашадиган бошқарув усуллари, шу жумладан бартараф этиш ва тийиб туриш услублари, масалан, музокаралар олиб бориш кўникмалари ва медиация масалалари⁵⁴

⁵¹ Қаранг 'The story of a lese majeste prisoner', Bangkok Post, 21 июля 2013, <http://m.bangkokpost.com/opinion/360858> and 'Thailand starts phasing out shackles in prisons', BBC News, 16 May 2013, <http://www.bbc.co.uk/news/world-asia-22555030> <accessed 23 September 2013>

⁵² 64-модда, БМТ Озодликдан маҳрум этилган вояга етмаганларни ҳимоя қилиш тўғрисидаги қоидалари.

⁵³ 24-қоида, Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг озодликдан маҳрум этилган аёллар билан муомалада бўлиш бўйича қоидалар ва ҳуқуқбузар аёллар учун қамоқхонада сақлаш билан боғлиқ бўлмаган чоралар (Бангкок қоидалари), қаранг қайта кўриб чиқилган Минимал стандарт қоидалари, 48 (2)-қоида.

⁵⁴ Қайта кўриб чиқилган Минимал стандарт қоидалари, 49 ва 76-қоидалар.

ходимларни лавозимига тайинланганидан кейин тайёрлаш дастурларига ва хизматдан ажралмаган ҳолда ўқитиш дастурларига киритилганлигини ҳам аниқлаши лозим.

4. Шахсий тинтувлар

Тинтувларнинг хилма-хил турлари ходимлар ҳамда бошқа маҳбуслар ва ташриф буюрганларнинг хавфсизлиги ва соғлиғига таҳдид солиши мумкин бўлган маҳбуслар ўртасида хавфли ва тақиқланган ашёлар ва моддалардан фойдалана олишга йўл қўймасликнинг зарур ва қонуний воситалар сифатида намоён бўлади.

Аммо эски номутаносиб, хўрлайдиган ва камситадиган тинтувлар ўтказилиши маҳбусларнинг қадр-қимматини камситади ва шафқатсиз ёки қадр-қимматни камситадиган муомалада бўлишга тенглаштирилиши мумкин. Шахсий тинтувлар ва камералардаги тинтувлар айрим ушлаб турилганлар/маҳбусларга нисбатан қасос олиш ёки қўрқитиш сифатида ўтказилиши хатари ҳам мавжуд.

Одатда, шахсий тинтувлар қамоқхонага келганда, қариндошлар ёки ҳатто қонуний вакиллари билан тўғридан-тўғри жисмоний учрашувгача/учрашувдан кейин, спортзалга жойлаштирилганда ёки жисмоний тарбия, ўқув машғулотларидан ёки ошхонада овқатлангандан сўнг ўтказилади⁵⁵.

Аммо кўпинча тинтувларни ўтказиш тартибини белгилайдиган низомлар умуман йўқ ва аксарият қамоқхоналарда ходимлар маҳбусларнинг шахсий тинтувини, камераларда ва буюмлар тинтувларини ўзбошимчалик билан исталган вақтда ўтказишади.

Шахсий тинтувнинг хилма-хил турлари мавжуд. Шахсий тинтувнинг ўзи, ушлаб тургандаги тинтув ёки ушлаб турилган шахсни дастлабки тинтув қилиш ходим томонидан кишининг бутун кийими устидан қўл билан уриб қўйиш ва ушлаб кўришдан иборат. Қамоқхона ходимлари маҳбуздан пойабзални ечиш ва чўнтакларни бўшатишни талаб қилиши, шунингдек оғиз, бурун, қулоқ ва сочлар қисмларини текшириб тинтув қилиши мумкин. Бундан фарқли равишда тўлиқ шахсий тинтув жисмоний

алоқасиз баданнинг сирли қисмларини кўриқдан ўтказиш учун кийимнинг бир қисмини ёки бутун бош-кийимни ечиш ёки қайта кийишни назарда тутати. Ва ниҳоятда сирли (интрузив) тинтув маҳбусларнинг жинсий аъзолари ёки орқа қисмини жисмоний текширишдан иборат.

Баданни, хусусан, тўлиқ ечинтириб баданнинг барча қисмларини кўриқдан ўтказишнинг камситувчи ва оғриқли таъсири кенг эътироф этилган. Хотин-қизларга келсақ, Махсус маърузачи аёлларга нисбатан зўравонлик ҳақидаги масалани қуйидагича таърифлаган: «Қамоқхонанинг эркак-ходимлари томонидан ўтказиладиган кўрик вақтида аёлларга номуносиб қўл тегишиш – бу «рухсат этилган жинсий шилқимлик»⁵⁶.

Қайта кўриб чиқилган Маҳбуслар билан муомала қилиш бўйича минимал стандарт қоидаларида илк бор маҳбусларни ва камераларни тинтув қилиш, шу жумладан ташриф буюрувчиларни кўриқдан ўтказиш тартиби киритилган⁵⁷.

Қамоқхона маъмуриятига тинтувлар ўтказишнинг интрузив тинтув шакллари билан боғлиқ бўлмаган тегишли муқобил усуллари, масалан, сканер қилиш тизимлари ёки металл детекторлар ишлаб чиқиш ва улардан фойдаланиш ва ходимларга тегишли тайёргарликдан ўтиш тавсия этилади⁵⁸.

⁵⁵ Таъкидлаш жоизки, ҳокимият идоралари – ва, бинобарин, мониторинг органлари – нафақат оилалар тақиқланган ашёларни ихтиёрий равишда олиб кираётганини, балки улар буни бошқа маҳбусларнинг оилалари босими остида буни қилганга мажбур бўлган ёки жиний босқинчи гуруҳлар томонидан бу қамоқда сақлаш жойлари деворлари ортида қилинган вазиятларни ҳисобга олиши керак.

⁵⁶ АҚШга давлат ва федерал қамоқхоналарда хотин-қизларга нисбатан зўравонлик бўйича миссия натижалари юзасидан Махсус маърузачининг хотин-қизларга нисбатан зўравонлик масаласи бўйича маърузаси, 1999 йил 4 январь, E/CN.4/1999/68/Add.2, пп.55, 58.

⁵⁷ Қайта кўриб чиқилган Минимал стандарт қоидалари, 51-53 (маҳбуслар)-қоида ва 60-қоида (ташриф буюрувчилар).

⁵⁸ Қайта кўриб чиқилган Минимал стандарт қоидалари, 51-53 (маҳбуслар)-қоида ва 60-қоида (ташриф буюрувчилар).

Австралия қамоқхоналарида аёл маҳбусларни тўлиқ ечинтириш орқали тинтув ўтказиш

2012 йилда БМТ Аёлларга нисбатан зўравонлик тўғрисидаги масала бўйича махсус маърузачи таъкидлаганидек, Австралиянинг кўп қамоқхоналарида аёллар тўла ечинтириш орқали интенсив интрузив ва кўпинча жароҳатлантирувчи турдаги тинтувдан ўтказилишини талаб қилади. фарлеадан маҳбус қуйидагиларни маълум қилди: «Бизларни ҳар бир учрашувдан сўнг тинтувдан ўтказиш. Биз яланғоч турамыз, бизларга эгиниш, оёқ кафтини тегиш ва орқа думбалари орасини очиш каби буйруқлар беришади. Агар биларда «нозик давр» келган бўлса ҳам, биз тампонни чиқаришимиз керак. Бу жуда уятли ва ҳақоратомуз жараён. Бизлардан сийиб бериш талаб қилинганда, жараён бундан ҳам баттар. Биз уларнинг олдида бутилкага сийишимиз керак. Агар биз буни рад этсак ёки истамасак, бизларга уч ҳафта мобайнидан яқинларимиз билан учрашиш тақиқланади⁵⁹.

Суиистеъмомликларни минималлаштириш учун шахсий кўриқдан ўтказиш/тинтув қилишни тартибга солиш мақсадида аниқ ва қатъий йўриқномалар ва тартиб-қоидалар мавжудлигини таъминлаш зарур. Уларда зарурат, мақсадга мувофиқлик ва мутаносиблик мезонларидан ҳамда интрузив тинтувлар учун «энг сўнгги зарурат» тамойилини қўллашдан келиб чиққан ҳолда тинтувга рухсат берилган ҳолатларни аниқлаштириш лозим. Мумкин бўлган ҳолларда муқобил усулларни қўллаш тавсия этилади⁶⁰. Масалан, маҳбус ўз баданинг ичида тақиқланган ашёни беркитганига шубҳа бўлган тақдирда. Муқобил тинтув усуллари сканер қилишнинг замонавий технологияларини ёки тақиқланган ашё организмдан чиққунга қадар маҳбус доимий назоратда бўлишини назарда тутадиган чораларни ўз ичига олади⁶¹.

Қин текшируви, Греция

Грецияда қин ичини текширган ҳолда тинтувни рад қилган аёл маҳбуслар қамоқхонага келгандан кейин бир кишилик камерага бир неча кунга жойлаштирилган ва улар ич сурадиган дори қабул қилишга мажбурлаган. Европа қийноқларнинг олдини олиш қўмитаси (ЕҚОК) миссиясининг 2011 йил январдаги ташрифи муносабати билан ҳокимият идоралари бу турдаги тинтувлар бекор бўлганини ва истисно ҳолларда малакали шифокорлар томонидан амалга оширилиши тўғрисида баён қилган. Бу билан бирга, ўзининг ташрифи мобайнида ЕҚОК Греция қамоқхоналарида бундай усулдаги тинтувларни қўллаш ҳолларини аниқлаган, улар ҳозирги кунда ҳам давом этяпти⁶².

Низомларда тинтувларни ўтказиш шартлари ҳам аниқлаштирилиши лозим. Шахсий тинтув ўтказганда хусусий ҳаёт ва қадр-қиммат дахлсизлиги ҳуқуқи кафолатланиши лозимлиги жуда муҳим. Уларни эҳтиёткорлик билан ўтказиш керак ва улардан ҳеч қачон маҳбусни таъқиб қилиш, қўрқитиш ёки унинг шахсий ҳаётига ҳаддан ташқари аралашиш учун фойдаланмаслик керак⁶³. Маҳбуслар ҳеч қачон яланғоч ечинмаслиги, лекин тинтув ажратиб қўйиш ва икки босқичда (аввал тана кейин эса баданининг пастки қисми) ўтказилиши, бунда жисмоний алоқадан қочиш ва камситиш ҳисси туғдирмаслик тавсия этилади. Ходимларга тўлиқ шахсий тинтув ўтказишдан олдин тинтув тартиб-қоидаларини ва уни ўтказиш тартибини тушунтириш лозим. Ечинтириш ва бадан қисмларини текшириш билан бирга тинтувга катта навбатчи офицер томонидан рухсат берилиши керак⁶⁴. Қайта кўриб чиқилган Маҳбуслар билан муомала қилиш бўйича минимал стандарт қоидаларига биноан маҳбусларнинг жинси билан бир хил бўлган ходимлар⁶⁵ томонидан тинтув ўтказиш тартиби БМТ Бангкок қоидаларида⁶⁶, БМТ Инсон ҳуқуқлари

⁵⁹ Австралия Инсон ҳуқуқлари бўйича комиссияси, Australian Study Tour Report, Визит Специального докладчика ООН по насилию в отношении женщин, 10-20 Апреля 2012 г.-С.16.

⁶⁰ Қайта кўриб чиқилган Минимал стандарт қоидалари, 52-қоида.

⁶¹ 2011 йилда Аргентина Ҳукумати Қамоқхонага ташриф буюрувчилар киришини назорат қилиш учун металл детекторлар қўйишга қарор қилди. Улар ҳали ўрнатилмаган. См. CELS Derechos humanos en Argentina, informe 2012.- Б. 231

⁶² PRI (MTP), БМТ озодликдан маҳрум этилган аёллар билан муомалада бўлиш ва ҳуқуқбузар аёллар учун қамоқхонада сақлаш билан боғлиқ бўлмаган чоралар бўйича қоидалар (Бангкок қоидалари) юзасидан раҳбарлик ҳужжати, 2013 й.-Б. 61, 208-ҳавола.

⁶³ Қайта кўриб чиқилган Минимал стандарт қоидалари, 51-қоида.

⁶⁴ Бангкок қоидалари, 19-қоидага шарҳ, қаранг МТР, Руководящий документ по Правилам ООН об обращении с женщинами- заключенными и мер, не связанных с тюремным заключением, для женщин-правонарушителей (Бангкокские правила), 2013 г. -С.63

⁶⁵ Қайта кўриб чиқилган Минимал стандарт қоидалари, 52(1)-қоида.

⁶⁶ БМТ Бангкок қоидалари, 19-қоида: «Аёл маҳбусларга ҳурмат муносабатини ҳамда тинтув ўтказиш бўйича зарур тайёргарликдан ўтган аёл ходимлар томонидан ўтказиладиган шахсий тинтувлар вақтида аёллар қадр-қимматининг ҳимоясини таъминлаш учун белгиланган тартибга мувофиқ самарали чоралар кўриломқда». Ушлаб турилган ЛГБТИ шахсий тинтувдан ўтказиш мақсадида қаранг PRI / APT, лишённые свободы ЛГБТИ: Рамки превентивного мониторинга, 2-е издание, 2015.

қўмитаси⁶⁷, Европа пенитенциар қоидаларининг 54(5)-қоидаси⁶⁸ ва Европа қийноқларнинг олдини олиш қўмитаси томонидан ишлаб чиқилган стандартларда⁶⁹ ўз аксини топган.

Ҳисобдорлик мақсадлари учун қамоқхона маъмурияти тинтувлар тўғрисидаги тегишли ҳисоботларни сақлаши керак, уларда ушбу тинтувларни ўтказиш сабаблари, уларни ўтказган шахслар ҳақидаги ахборот ва тинтув натижалари кўрсатилади⁷⁰.

Тиббиёт этикаси андозаларида таъкидланганидек, «шифокорнинг маҳбусга тиббий ёрдам кўрсатиши вазифаларини қамоқхона хавфсизлиги тизимидаги иштирок этиши мажбурияти обрўсизлантормаслиги керак⁷¹» ва бинобарин, «мақсади нафақат маҳбуслар ёки ушлаб турилганлар жисмоний ва руҳий соғлиғини баҳолаш, ҳимоя қилиш ёки яхшилаш ҳисобланган шифокорларнинг улар билан ҳар қандай касбий муносабатларга жалб қилиниши» тиббий ходимларнинг тиббий этикасига зиддир⁷². Шу муносабат билан бадан қисмларини тинтув қилиш қамоқхона тиббий-санитария хизмати қисми ҳисобланган ходимлар ёки хавфсиз тинтув ўтказиш учун етарли тиббий билимлар ва кўникмаларга эга бўлган қамоқхона ходимлари томонидан амалга оширилиши тавсия этилади⁷³.

Тинтув, хусусан шахсий тинтув ўтказиш вақтида суиистеъмолликлар юқори хатарини ҳисобга олиб, мониторинг ташкилотларига бундай тинтув ўтказилиши сабабларини, улар хатарни индивидуал баҳолашга асосланганми ёки эски ва номутаносиб тартиб-таомилими деган масалани пухта таҳлил қилиш лозим. Уларга амалиётда тинтув ўтказиш тартибини ҳам ҳар томонлама баҳолаш зарур⁷⁴.

Франция МПМ йиллик ҳисоботи (тинтувлар)

Франция МПМ 2011 йилдаги ҳисоботи, Озодликдан маҳрум этиш жойлари Бош инспектори. Ҳисобот қамоқхоналардаги тинтувлар муаммосига бағишланган бутун бўлимдан иборат. Батафсил таҳлил фактик маълумотларни қамраб олган, шунингдек унда норматив-ҳуқуқий база ва унинг ривожланиши таҳлили берилган. Шунингдек, у социологик нуқтаи назардан қамоқхоналарда тинтув ўтказиш амалиётининг кенгайтирилган таҳлилинини ҳам ўз ичига олган. «Хулоса равшан: ходимларни тизимли тинтувлар ўтказишга жалб қилиш қамоқхоналарда тартиб таъминлаш қодирлиги нуқтаи назаридан қонуний ҳисобланади. Аммо бу энг охири чора сифатида (...). Асосий жиҳат шундан иборатки, асосланган ва бинобарин тўлиқ чекланган, ечинтириш билан ўтказиладиган тинтувлар қамоқхона ходимлари бошқа маҳбуслардан ҳақиқий қоидабузарларни (улар озчилик) ажратиши мумкин бўлган тарзда амалга оширилади (...). Бунинг учун шахсларнинг «хавфлилиги»нинг янги таҳлилинини ўтказиш зарурати йўқ, тўғриси, бу маҳбусларнинг ҳаётини диққат билан ва ҳар куни кузатишнинг натижасидир⁷⁵».

5. Ажратиб қўйиш ва бир кишилик камерада сақланиш

Ёлғиз шзини қамаб қўйиш ёки карцер – ушбу атама шахсларни бир кишилик камерага кунига йигирма икки соатдан йигирма тўрт соатгача мудатга қамаб қўйиш йўли билан жисмоний ажратиб қўйишни тавсифлаш учун ишлатилади.

⁶⁷ БМТ Инсон ҳуқуқлари бўйича қўмитаси ўзининг МПГПП 17-моддасига Умумий эътирозларида № 16, 8-б.: «(...) Алоҳида ва шахсий тинтувга келадиган бўлса, бундай тинтувлар тинтув қилинаётган шахс кадр-қиммати ҳурмат қилиниши тамойилига мувофиқ бўлиши учун самарали чоралар таъминлаш тавсия қилинади. Давлат санкцияси билан ҳаракат қилувчи давлат мансабдор шахслари ва тиббий ходимлар томонидан шахсий тинтув қилинаётган шахслар фақат ўша жинсдаги шахслар томонидан тинтув қилиниши лозим».

⁶⁸ Вазирлар қўмитасининг аъзо давлатларига Европа пенитенциар қоидалари тўғрисидаги Rec (2006) 2-сонли тавсияси, Вазирлар қўмитаси томонидан 2006 йил 11 декабрда қабул қилинган.

⁶⁹ Инсон ҳуқуқлари бўйича қўмитанинг (ИХҚ) стандартлари, 26-б.: «(...) ИХҚ таъкидлаб ўтишни истардики, озодликдан маҳрум этилган шахс ёшидан қатъи назар фақат ўша жинсдаги ходимлар тинтув қилиши, шунингдек маҳбуснинг кийимни ечиш зарур бўлган ҳар қандай тинтуви бошқа жинсдаги ходим кўриши доирасидан ташқарида ўтказилиши лозим; бу тамойиллар айниқса вояга етмаганларга нисбатан қўлланилиши зарур».

⁷⁰ Қайта кўриб чиқилган Минимал стандарт қоидалари, 51-қоида. Батафсил, қаранг PRI/APT, Ресурсное пособие по мониторингу мест лишения свободы: Информационный бюллетень по проведению личного обыска, второе издание 2015 г.

⁷¹ Бутунжаҳон Тиббий Ассоциацияси (БТА), Маҳбус шахсларнинг шахсий тинтуви тўғрисидаги Баёнот (Statement on Body Searches of Prisoners), 1993 йил октябрда Венгрияда 45-Бутунжаҳон Тиббий Ассоциациясида қабул қилинган ва таҳририй жиҳатдан 2005 йил майда Францияда, коммуна Дивон-ле-Бенда бўлиб ўтган БТА Кенгашининг 170-сессиясида қайта кўриб чиқилган.

⁷² 3-тамойил, Соғлиқни сақлаш ходимларининг, айниқса шифокорларнинг маҳбуслар ёки ушлаб турилганларни қийноқлар ва бошқа шафқатсиз, ғайриинсоний ёки кадр-қимматни камситувчи муомалада бўлиш ҳамда жазолашнинг турларидан ҳимоя қилишдаги роля тааллуқли тамойиллар.

⁷³ Қайта кўриб чиқилган Минимал стандарт қоидалари, 51(2)-қоида.

⁷⁴ Қаранг, масалан Франция превентив механизми томонидан 2011 йилдаги йиллик ҳисоботида тинтувлар ўтказишнинг қилган батафсил таҳлили.- Б.238-256. Le Contrôleur général des lieux de privation de liberté, Rapport d'activité 2011, 2012.

⁷⁵ Le Contrôleur général des lieux de privation de liberté, Rapport d'activité 2011, 2012, op.cit.

Кўп мамлакатларда бундай тартибда сақланадиган маҳбусларга яқка ўзи сайр қилиш учун ўз камерасини қолдиришга рухсат берилади. Бошқа кишилар билан мазмунли муносабатлар боғлаш, қоида тариқасида, минималлашади. Бундай сақлаш тартибида нафақат сон, балки сифат жиҳатидан ҳам рағбатлар даражаси пасаяди. Қоида тариқасида, мавжуд рағбатлар ва ижтимоий муносабатлар камдан-кам эркин танланади, ва, қоида тариқасида, улар бир маромда ва кўпинча ҳис-ҳаяжонлардан холидир⁷⁶».

Хавфсизлик мазмунида бир кишилик камерада сақлаш тузатиш муассасаларида учта асосий усулда қўлланилади. Дастлабки қамоқда бир кишилик камерада сақлаш сўроққа қадар ёки сўроқлар орасида тергов остидаги шахсни «синдириб, кўрсатувлар» олиш усули сифатида қўлланилади. Судланганлар учун бундай қамаб қўйиш интизомий таъсир кўрсатиш чораси сифатида, юқори хатар туғдирадиган маҳбуслар алоҳида гуруҳларини бошқариш сифатида ҳамда (таъкидланишича) маҳбусларни бошқа маҳбусларнинг зўравонлигидан «ҳимоя қилиш» услуги тарзида қўлланилиши мумкин. Айнан шу сабаблар орқали руҳий нуқсонлари ёки касаллиги бўлган шахсларни, шунингдек лесбиян, гей, бисексуал, транссексуал ва интерсексуал шахсларни (ЛГБТИ) бир кишилик камераларга жойлаштириш изоҳланади⁷⁷. Миллий хавфсизликка таҳдид солувчи сиёсий маҳбуслар айрим ҳолларда шундай шароитда сақланади⁷⁸. Ходимлар сони етарли бўлмаган шароитда бир кишилик камерада сақлаш талаб этиладиган назорат ва текширишни таъминлаш ўрнига мураккаб маҳбусларни бошқаришнинг энг оддий усули деб кўриниши мумкин. Охириги ўн йилликда «махсус тартибли» қамоқхона (б-бўлимни қаранг) тури бўйича бир кишилик камераларга қамаб қўйиш қўлама кўпайганлиги кузатилади. Бошқа қамоқхоналарда «унча катта бўлмаган гуруҳларни ажратиб қўйиш» тизими жорий этилган эди. Бунда хавф ёки юқори даржадаги хавф туғдирадиган деб таснифланган

маҳбуслар унча катта бўлмаган алоҳида махсус тартибли бўлинмаларда сақланади ҳамда бир ёки беш киши билан белгиланган вақтда чекланган муносабатларга, қоида тариқасида, очиқ ҳавода бир соатли сайр қилишга йўл қўйилади.

Бразилиядаги Махсус интизомий тартиб

Бразилияда бир кишилик камерада ажратиб қўйиш усули Махсус интизомий тартиб (МИТ) (Regime disciplinar diferenciado) маҳбуслар томонидан содир қилинган хавфли қоидабузарликларга жавобан интизомий чора сифатида қўлланилади. МИТ бирдан олтигача маҳкумларга нисбатан қўлланилиши мумкин. МИТ доирасида энг ёмон шароитлар федерал қамоқхоналарда кузатилади: маҳбуслар камераларда кунига 24 соат доимий видеокузатув остида телевидение, радио ёки газеталардан фойдалана олмасдан сақланади. МИТда сақланадиган шахслар ҳафтасига икки марта учрашиш ҳуқуқига эга, лекин қандайдир жисмоний алоқасиз⁷⁹.

Ажратиб қўйиш ва ёлғиз ўзини қамаб қўйиш инсон ҳуқуқлари бузилиши юқори хатарини ўз ичига олади. Гувоҳларнинг йўқлиги қийноқлар ва бошқа шафқатсиз муомалада бўлиш турларини қўллаш хатарини ошириб, улар кўринмас ва жазосиз қолиши мумкин. Узоқ вақт мобайнида ёлғиз ўзини қамаб қўйиш ўз-ўзидан қийноқлар ёки бошқа шафқатсиз, ғайриинсоний ёки кадр-қимматни камситувчи муомалада бўлишга тенглаштирилиши мумкин⁸⁰ ҳамда соғлиққа салбий таъсир кўрсатади. БМТ Қийноқлар бўйича махсус маърузачиси қийноқлар ва бошқа шафқатсиз муомалада бўлишнинг турларини тақиқлашга мос келмайдиган чора сифатида⁸¹ ва пенитенциар тизим хизмат қилиши лозим реабилитация мақсадларига зид «шафқатсиз» чора⁸² сифатида узоқ муддатли ёки белгиланмаган вақтда ёлғиз ўзини қамаб қўйишни тақиқлашга чақирди. Тиббий тадқиқотлар тасдиқлаганидек, анланган

⁷⁶2007 йил 9 декабрда Истанбулда бўлиб ўтган Ёлғиз ўзини қамаб қўйишнинг психологик масалалари бўйича халқаро симпозиумда қабул қилинган Ёлғиз ўзини қамаб қўйишни қўллаш ва унинг оқибатлари ҳақидаги Истанбул баёни.

⁷⁷ См. PRI/APT, ЛГБТИ, лишённые свободы: рамки превентивного мониторинга, 2 издание, 2015.

⁷⁸ Sharon Shalev (Шарон Шалев), A sourcebook on solitary confinement, Mannheim Centre for Criminology, Лондон, Школа Экономии, 2008.

⁷⁹ Pastoral carceraria do Brasil/Association for the Prevention of Torture. Situação das Pessoas Privadas de Liberdade no Brasil – Informação Preliminar para Audiência da Comissão Interamericana de Direitos Humanos, 20 October 2012.

⁸⁰ БМТ қийноқлар масаласи бўйича махсус маърузачи, БМТ БА га маъруза, 2011 йил 5 август, А/66/268.

⁸¹ БМТ қийноқлар масаласи бўйича махсус маърузачининг қийноқлар ва бошқа шафқатсиз, ғайриинсоний ёки кадр-қимматни камситувчи муомалада бўлиш ҳамда жазолашнинг турлари туғрисидаги масала бўйича оралиқ маърузаси, 2011 йил 5 август, А/66/268. Европа қийноқларнинг олдини олиш қўмитаси (ЕҚОК) қиёсланадиган тавсиялар таклиф қилди: ҚҚҚ 21-Умумий маъруза, 2010 йил 1 август – 2011 йил июль, 2011 йил ноябрь.

⁸² БМТ Банинг Биринчи оралиқ маърузаси 2011 йил 18 октябрь, А/RES/65/205 79-б. (унда таъкидланганидек, «ёлғиз ўзини қамаб қўйиш шафқатсиз чора ҳисобланади, у муайян шароитларидан қатъи назар одамларга жиддий психологик ва физиологик нохуш таъсир қилиши мумкин»).

инсоний муносабатлар «ажратиб қўйиш аломати» вужудга келишига олиб келиши мумкин. Унинг белгилари ташвиш, депрессия, ғазаб, когнитив бузилишлар, нотўғри қабул қилиш, паранойя, психоз, ўзини майиб қилиш ва ўз жонига қасд қилишдан иборат бўлиб, инсон шахсини вайрон қилиши мумкин⁸³.

Бир кишилик камераларда сақлашни қўллаш ва унинг оқибатлари тўғрисидаги Истанбул Баёноти

«Ёлғиз ўзини қамаб қўйиш жиддий психологик ва баъзан руҳий салбий оқибатларга олиб келиши мумкин. Аломатларнинг узун рўйхати ҳужжатлар билан тасдиқланган – уйқусизлик ва ғулғула ҳиссиётидан бошлаб галлюцинация ва жинниликкача. Бир кишилик камерада атиги бир неча кун сақлангандан кейин соғлиқ учун салбий оқибатлар пайдо бўлиши мумкин, соғлиқ учун хавф эса бундай шароитда ўтказилган кун сайин ортиб боради (...). Бир кишилик камерада сақланганликнинг асосий сабий таъсири шундаки, у мазмунли ижтимоий алоқаларни ижтимоий ва психологик рағбатлар даражасига камайтиради, улар эса соғлиқ ва ўзини яхши ҳис қилиш учун етарли деб қабул қилинмайди⁸⁴».

Ушбу сабабларга кўра бир кишилик камерада ёки карцерда ажратиб қўйишни чеклаш талабларидан иборат кўп сонли халқаро қонунлар ишлаб чиқилди ва қабул қилинди⁸⁵ ҳамда вояга етмаганларга⁸⁶, ҳомиладор аёллар, эмизикли болалари бўлган аёлларга⁸⁷ ва эмизадиган аёлларга нисбатан ёлғиз ўзини қамаб қўйишга тўлиқ тақиқ жорий этилди.

Маҳбуслар билан муомалада бўлиш бўйича асосий тамойиллар “ажратиб қўйишни жазо сифатида бекор қилиш ёки уни қўллаш даражасини пасайтириш бўйича ҳаракатлар қилиш ва уларни рағбатлантиришни” тавсия қилади⁸⁸. Бир кишилик камераларда сақлашни

қўллаш ва унинг оқибатлари тўғрисидаги Истанбул Баёноти, Европа пенитенциар қоидалари⁸⁹ ва Америка мамлакатларида озодликдан маҳрум этилган шахсларни ҳимоя қилиш тамойиллари ва энг яхши амалиёти тасдиқлаганидек, мумкин қадар қисқа вақт мобайнида бир кишилик камераларда сақлашга истисно ҳолатларда мурожаат қилиш мумкин. «Бунда муассасанинг ички хавфсизлиги ва озодликдан маҳрум этилган шахслар ёки ходимларнинг яшаш ҳуқуқи ва дахлсизлик ҳуқуқи каби асосий ҳуқуқларни⁹⁰ ҳимоя қилиш билан боғлиқ қонуний манфаатларни таъминлаш зарурати мавжудлиги равшан.

Ушбу ўзгаришлардан тўлқинланиб, қайта кўриб чиқилган Маҳбуслар билан муомала қилиш бўйича минимал стандарт қоидаларига бир кишилик камерада сақлаш интизомий чора ёки тартиб ва хавфсизликни сақлаш учун қўлланилишидан қатъи назар унга тўғридан-тўғри чекловлар киритилди⁹¹.

Ёлғиз ўзини қамаб қўйиш давомийлигидан қатъи назар қайта кўриб чиқилган Минимал стандарт қоидалари бундай сақлаш қонунчилиқда ёки норматив-ҳуқуқий ҳужжат билан тартиб солинишини талаб қилади: «маҳбусларнинг умумий контингентидан мажбуран айиришга», ...шу жумладан ҳар қандай мажбуран ажратиш чораларидан фойдаланиш ҳамда уларни қўллаш ва бекор қилиш тартибини қайта кўриб чиқишни тартибга соладиган тамойиллар ва тартиб-таомилларни жорий этиш» талаб этилади⁹².

Кўрсатилган умумий негиз мавжудлиги умумий талабидан ташқари, ёлғиз ўзини қамаб қўйиш учун аниқ чекловлар ва процессуал кафолатлар жорий этилди. Улар ҳақида Қоидаларда шундай дейилган: “Ёлғиз ўзини қамаб қўйиш кунига 22 соат ёки ундан кўпроқ вақт мобайнида маҳбусларга одамлар билан мазмунли алоқада бўлиш имконини бермай, уларнинг эркинлиги чекланганини англатади⁹³”. Номуайян муддатга қамаб қўйишга ва ёлғиз

⁸³ Grassian S, ‘Psychiatric effects of solitary confinement’, Journal of Law and Policy 22, 2007, pp325-383; Haney C, ‘Mental health issues in long-term solitary and ‘supermax’ confinement’, Crime & Delinquency 49(1) pp124-156, 2003; Shalev S, A sourcebook on solitary confinement, Mannheim Centre for Criminology, London School of Economics, 2008.

⁸⁴Стамбульский протокол о применении и последствиях одиночного заключения, принятый 9 декабря 2007 г. в ходе Международного симпозиума по вопросам психологических, Стамбул.

⁸⁵Қаранг масалан, 7-тамойил, Асосий тамойиллар; Инсон ҳуқуқлари кўмитаси, Умумий тартибдаги эътироз № 20.

⁸⁶БМТ Озодликдан маҳрум этилган вояга етмаганларни ҳимоя қилиш қоидаларининг 67-қоидаси.

⁸⁷БМТ озодликдан маҳрум этилган аёллар билан муомалада бўлиш бўйича қоидалар ва ҳуқуқбузар аёллар учун қамоқхонада сақлаш билан боғлиқ бўлмаган чоралар (Бангкок қоидалари), 22-қоида.

⁸⁸7-тамойил, БМТ маҳбуслар билан муомала қилишнинг асосий қоидалари, 1990.

⁸⁹Европа қамоқхона қоидалари, 60 (5)-қоида: «Ёлғиз ўзини қамаб қўйиш фақат истисно ҳолларда ва мумкин қадар қисқа бўлган муайян вақт мобайнида тайинланиши керак».

⁹⁰XXII (3) тамойил, Шимолий ва Жанубий Америкада озодликдан маҳрум этилган кишиларни ҳимоя қилиш бўйича тамойиллар ва энг яхши амалиётлар.

⁹¹Қайта кўриб чиқилган Минимал стандарт қоидалари, 37 (d)-қоида ва 43-46-қоидалар.

⁹²Қайта кўриб чиқилган Минимал стандарт қоидалари, 37-қоида.

⁹³Қайта кўриб чиқилган Минимал стандарт қоидалари, 44-қоида.

Ўзини қамаб қўйишга мутлақо тақиқ амал қилади, унда «номуайян муддат» «кетма-кет 15 кундан ортиқ муддат давомида қамаб қўйишни» англатади⁹⁴. Аёллар ва болалар билан боғлиқ ҳолатларда ёлғиз ўзини қамаб қўйиш ва шу каби чоралардан фойдаланишга тақиқ амал қилади. Бу тўғрисида БМТнинг бошқа стандартлари ва нормаларида ҳамда қайта кўриб чиқилган Минимал стандарт қоидаларида айтилади⁹⁵.

Агар бундай чораларни қабул қилиш руҳий бузилишлари ёки жисмоний нуқсонлари бўлган маҳбусларнинг соғлиғи ёмонлашишига олиб келса, ёлғиз ўзини қамаб қўйишга тақиқ бундай маҳбусларга нисбатан ҳам амал қилади. Таъкидлаш жоизки, ушбу маънода руҳий касалликларга чалинган шахсларга нисбатан ёлғиз ўзини қамаб қўйишга мутлақо тақиқ Ёлғиз ўзини қамаб қўйишни қўллаш ва унинг оқибатлари тўғрисидаги Истанбул Баёнотида⁹⁶. тавсия этилган. Ушбу қоидалар БМТ Қийноқлар бўйича махсус маърузачиси⁹⁷ ва Қийноқларга қарши қўмитаси томонидан тасдиқланган⁹⁸.

БМТ Қийноқлар бўйича махсус маърузачиси⁹⁹

Тадқиқотлар кўрсатганидек, ёлғиз ўзини қамаб қўйиш кўпинча илгари бўлган руҳий ҳолат жиддий кескинлашишига олиб келади. Изоляцияда руҳий бузилиш бўлган маҳбусларнинг ҳолати кескин ёмонлашади. Ёлғиз ўзини қамаб қўйишнинг қўшимча таъсири руҳий соғлиғида руҳий аломатлари ва/ёки функционал бузилишлари билан таснифланган, жиддий муаммолари бўлган шахсларда айниқса ўз аксини топади. Бундай маҳбусларнинг айримлари ўзини майиб қилиш ва ҳатто ўз жонига қасд қилишга уриниш каби экстремал ҳаракатлар содир эта бошлайди.

Бундан ташқари, Минимал стандарт қоидаларида урғу берилганидек, масалан, олий жазо чорасига ва умрбод озодликдан маҳрум этишга ҳукм қилинган шахсларга нисбатан айрим мамлакатлардагидек, ёлғиз ўзини қамаб қўйиш маҳбусга нисбатан чиқарилган ҳукм туфайли қўлланмаслиги керак¹⁰⁰.

Мутлақо тақиқ қўлланилмаган ҳолатларда «ёлғиз ўзини қамаб қўйишни алоҳида ҳолларда имкон қадар қисқа муддат давомида мустақил назорат қилиб туриш шарти ва ваколатли органнинг рухсати билан қўллаш зарур¹⁰¹».

Ажратиб қўйиш ҳолатларидан қатъи назар маҳбуслар учун мазмунли ижтимоий муносабатлар даражасини юксалтириш ҳаракатларини амалга ошириш лозим¹⁰². Бу қайта кўриб чиқилган Минимал стандартларда тасдиқланиб, қамоқхона маъмуриятдан қамоқхона аҳлидан ажратиб қўйилган ёки аввал ажратиб қўйилган маҳбусларга нисбатан уларни қамоқда сақлаш билан боғлиқ салбий оқибатларни камайтириш учун зарур чоралар кўришни талаб этади¹⁰³. Бу англатганидек, маҳбуслар хоҳишига қараб бошқа шахслар билан, масалан, ходимлар ва маҳбуслар ўртасидаги алоқалар даражасини ошириш, бошқа маҳбуслар билан бирга ижтимоий тадбирларга бора олишни таъминлаш ва кўп сонли учрашувлар бериш, психологлар, психиатрлар, нодавлат ноҳукумат ташкилотлари кўнгилчилари, маҳаллий ҳамжамият вакиллари ва қамоқхона маъмурияти дин вакиллари билан мазмунли суҳбатлар ташкил қилиш йўли билан мазмунли ижтимоий алоқалар ўрнатиш имкониятига эга бўлиши керак.

Учрашувлар, хат алмашинуви, телефон кўнғироқлари ёки электрон хатлар орқали оила аъзолари билан мунтазам алоқа ришталари маҳбуслар учун жиддий аҳамият касб этади.

⁹⁴43 (a) ва (b) қоидаларда Қайта кўриб чиқилган Минимал стандарт қоидалари амалиётни шундай таснифлайди: «чекловлар ёки интизомий чоралар» «қийноқлар ёки бошқа шафқатсиз, ғайриинсоний ёки қадр-қимматни камситувчи муомалада бўлиш ҳамда жазолашнинг турлари»; 44-қоида узоқ муддатли ёлғиз ўзини қамаб қўйиш таърифидан иборат.

⁹⁵Қайта кўриб чиқилган Минимал стандарт қоидалари, 45 (2)-қоида, БМТ озодликдан маҳрум этилган вояга етмаганларни ҳимоя қилиш қоидаларининг 67-қоидасига ҳавола билан (резолюция 45/113, илова); ва Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг озодликдан маҳрум этилган аёллар билан муомалада бўлиш бўйича қоидалар ва ҳуқуқбузар аёллар учун қамоқхонада сақлаш билан боғлиқ бўлмаган чоралар (Бангкок қоидалари) 22-қоидаси (резолюция 65/229, илова).

⁹⁶Ёлғиз ўзини қамаб қўйишни қўллаш ва унинг оқибатлари ҳақидаги Истанбул баёни. 2007 йил 9 декабрда Истанбулда бўлиб ўтган Ёлғиз ўзини қамаб қўйишнинг психологик масалалари бўйича халқаро симпозиумда қабул қилинган.

⁹⁷БМТ қийноқлар масаласи бўйича махсус маърузачининг маърузаси, 2011 йил 5 август, A/66/268. 86-б.

⁹⁸Масалан, Қийноқлар ва бошқа шафқатсиз, ғайриинсоний ёки қадр-қимматни камситувчи муомалада бўлиш ҳамда жазолашнинг турларининг олдини олиш кичик қўмитанинг Парагвай Республикасига миссияси тўғрисидаги ҳисоботи, 2010 йил 7 июнь, CAT/OP/PRY/1, 185-б.

⁹⁹Доклад Специального докладчика по вопросам о пытках и других жестоких, бесчеловечных и унижающих достоинство видах обращения, 5 августа 2011 года, A/66/268, п. 86.

¹⁰⁰Қайта кўриб чиқилган Минимал стандарт қоидалари, 45-қоида.

¹⁰¹Қайта кўриб чиқилган Минимал стандарт қоидалари, 45-қоида.

¹⁰²Ёлғиз ўзини қамаб қўйишни қўллаш ва унинг оқибатлари ҳақидаги Истанбул баёни. 2007 йил 9 декабрда Истанбулда бўлиб ўтган Ёлғиз ўзини қамаб қўйишнинг психологик масалалари бўйича халқаро симпозиумда қабул қилинган. –Б.4.

¹⁰³Қайта кўриб чиқилган Минимал стандарт қоидалари, 38 (2)-қоида.

Камерада ва унинг ташқарисида мазмунли фаолиятни таъминлаш, масалан, таълим, кўнгилочар ва/ёки касбий-техник ўқитиш дастурларини ташкил қилиш тенг даражада муносиб ҳаёт ва ҳуқуқ бузилишларининг олдини олиш учун муҳим ҳамда зўравонлик даражасини пасайтиришга ижобий таъсир кўрсатишга қодир.

Бундан ташқари, тиббий ходимларнинг вазифалари қайта кўриб чиқилган Минимал стандарт қоидаларида аниқлаштирилди. Тиббиёт ходимлари “интизомий жазолар тайинлашда ёки бошқа чекловчи чоралар кўришда иштирок этмаслиги керак”. Бироқ улар мажбурий ажратиб қўйишнинг ҳар қандай шаклига дучор қилинган маҳбусларнинг соғлиғига алоҳида эътибор қаратиши, шу жумладан бундай маҳбусларнинг олдига ҳар куни бориши ва уларнинг ёки қамоқхона ходимларининг илтимосига кўра зарур тиббий ёрдам кўрсатиши ва даволаши керак. Тиббиёт ходимлари интизомий жазоларнинг ёки бошқа чекловчи чораларнинг бундай жазоларга ёки чораларга дучор қилинган маҳбуснинг жисмоний ёки руҳий соғлиғига ҳар қандай салбий таъсири ҳақида директорга дарҳол хабар бериши ва агар улар жазони ёки жазо чорасини маҳбуснинг жисмоний ёки руҳий ҳолати туфайли тўхтатиш ёки ўзгартириш зарур деб ҳисобласа, ўз фикрини директорга етказиши керак¹⁰⁴.

Таъкидлаш керакки, бир қатор процессуал кафолатлар қайта кўриб чиқилган Минимал стандарт қоидаларида интизомий чоралар ва тартиб-таомилларга нисбатан умуман мустақамлаб қўйилган. Авваламбор, эътироф этилганидек, интизомий бузилишларни бартараф этиш ва низоларни ҳал қилиш учун мумкин қадар низоларни бартараф қилиш, медиация механизмидан ёки бошқа ҳар қандай низоларни ҳал қилиш муқобил механизмидан фойдаланиш лозим. Бундан ташқари, санкциялар оила билан алоқада бўлишга тақиқни ўз ичига олмаслиги керак, бунинг ўрнига вақтни қисқартириш қисмида ҳамда фақат хавфсизлик ва тартибни таъминлаш фикр-мулоҳазаларидан келиб чиққан ҳолда чекловлар киритиш зарур. Интизомий жазолар қўллашнинг ҳужжат билан расмийлаштирилган ҳисобини юритиш зарур¹⁰⁵.

Мониторинг ташкилотларига ажратиш қўйилган маҳбусларга алоҳида эътибор қаратиш зарур. Мониторинг юритувчи шахсларга ажратиб қўйиш, сегрегация

ва ёлғиз ўзини қамаб қўйишни қўллаш ҳолатларини, шу жумладан уларни қўллаш тезлиги ва давомийлигини ўз ташрифлари вақтида пухта баҳолаш лозим.

Улар маҳбусларнинг ажратиб қўйилишига нисбатан таснифлаш тизимларини ва маҳбусларнинг ажратиб қўйилиши билан боғлиқ қарорларни ҳамда бундай қарорлар хатарни индивидуал баҳолаш асосида қабул қилинганни диққат билан ўрганиши лозим. Ёлғиз ўзини қамаб қўйишни заиф гуруҳларни ҳимоя қилиш учун қўлланилиши масалаларини ҳар томонлама таҳлил қилиш зарур.

Мониторинг органлари шу жумладан ҳибсхоналардаги сақлаш шароитларига ва уларнинг маҳбуслар руҳий ҳолатига таъсир этишига, хусусан маҳбуслар учун мазмунли ижтимоий (инсоний) алоқалар қўллаб-қувватланишини таҳлил қилиб алоҳида эътибор қаратишлари тавсия этилади. Бундан ташқари, мониторинг ташкилотлари муайян гуруҳларга ёки алоҳида шахсларга нисбатан камситиш асосида сегрегация/ёлғиз ўзини қамаб қўйиш қўлланилишини аниқлаши лозим. Бунинг учун нисбатан яқинда ёлғиз ўзини қамаб қўйишга дучор бўлган маҳбуслар билан хусусий мулоқотлар ўтказиш ва тегишли ҳисобдорлик ёзувларини текшириш ҳамда ходимларни сўроқ қилиш талаб этилади.

6. «Махсус тартибли» қамоқхоналар

«Махсус тартибли» қамоқхоналар сони кўпайгани турли мамлакатларда махсус тартибли бино/хоналардан фойдаланишга кўпроқ мурожаат қилишади. Гарчи зўравонликка мойил ҳамда ходимларга ва бошқа маҳбусларга юқори даражада хатар туғдирадиган маҳбуслар, қоида тариқасида, қамоқхона аҳлининг унча катта бўлмаган қисмини ташкил қилади.

«Махсус тартибли» қамоқхоналар қаттиқ чеклов чоралари ва тартиби билан таснифланади, маҳбуслар камераларда 22 соатдан 23 соатгача вақт ўтказиши, очиқ ҳавода одатда кичкина ҳовлида ва бир кишидан сайр қилишга 1 соатдан ошмайдиган вақт ажратилади. Ходимлар, камерадагилар ёки оила аъзолари билан чекланган инсоний алоқа ришталари маҳбуслар руҳий соғлиғига барқарор оқибатларига қарамасдан ижтимоий айиришга ва аслида ёлғиз ўзини қамаб қўйишга олиб келади (қаранг 2 ва 5-бўлимлари).

¹⁰⁴Қайта кўриб чиқилган Минимал стандарт қоидалари, 45-қоида.

¹⁰⁵Қайта кўриб чиқилган Минимал стандарт қоидалари, 46-қоида.

Бразилиядаги махсус тартибли ва «мутлақо махсус тартибли» қамоқхоналар

2006 йилда Бразилия миллий пенитенциар тизими одатдаги ёпиқ муассасаларда жазосини ўташ учун юқори даражада хавф туғдирадиган маҳбуслар учун федерал аҳамиятдаги кучайтирилган махсус тартибли учта тузатиш колонияси қурилди. Маҳбуслар кунига 22 соат алоҳида камераларда сақланади ва 2 соат очиқ ҳавода сайр қилиш учун ажратилган. Уларга газеталар олиш тақиқланган, радио ва телевидениедан фойдалана олмайди. Қариндошлари билан учрашувлар, шу жумладан рухсат этилган турмуш ўртоғи билан учрашувлар икки ҳафтада бир марта тақдим этилади, лекин бу ерда қийинчилик мавжуд – қамоқхонанинг узоқда жойлашгани. 1 нафар соқчи-ходимга деярли 1-2 нафар маҳбус тўғри келади ва муассаса федерал полиция тасарруфида. Кампо Гранде федерал қамоқхонаси тўғрисидаги маърузада мамлакат Адлия вазирлиги таъкидлаганидек, маҳбусларнинг мутлақо ажратиб қўйилишининг маҳкумлар руҳий соғлиғи учун оқибатлари хусусидаги ташвиш билан боғлиқ асосий муаммолардан бири бўлган. Тинчлантирувчи дори-дармонлар (антидепрессантлар) кенг қўлланилганлиги бунинг далилидир¹⁰⁶.

Бундай тизимда инсон қадр-қиммати камситилиши турли услублар орқали амалга оширилади: инсоний алоқадан маҳрум қилишдан бошлаб то қийноқлар ва шафқатсиз муомала қилишни қўллаш ҳамда келгусида бундай қамаб қўйишнинг муддатидан ортиқ оқибатлари билан юқори даражадаги руҳий соғлиғига доир ҳуқуқ бузилиши хатаригача.

Гарчи хавфсизлик омилларидан шу каби алоҳида тартибли объектлар заруратини оқлаш учун фойдаланилса ҳам, тажриба кўрсатганидек, ажратиб қўйиш энг хавфсиз муҳит ўрнатилишига ҳамиша ҳам кўмаклашмайди, аксинча қилмишлар

оғирлигини чуқурлаштиради ва руҳий бузилишларга олиб келади. АҚШ Миссисипи штатида 2002 йилда қўзғатилган ва охирида суддан ташқарида тартибга солинган суд жараёни штатнинг Ижроия муассасалари департаментини ислоҳ қилишга, шу жумладан алоҳида қаттиқ тартибли қамоқхонанинг 32-сонли блокидаги махсус контингенти сони 1000 дан 150 кишигача камайтирилишига сабаб бўлди. Тартиби унча қаттиқ бўлмаган қамоқхонада маҳбусларнинг ёлғиз камералардан ўтказилиши тансифлаш тартибини қайта кўриб чиқишга асосланган эди¹⁰⁷. У қамоқхона қоидаларини жиддий бузилишларини содир қилган, босқинчилар бирлашмаларининг етакчилари ва “обрўли”лари бўлган ёки қочишга уринганларга нисбатан сегрегация билан чекланган. Ислоҳот руҳий соғлиқни даволаш дастурлари билан ҳамоҳанг амалга оширилган. Сиёсатдаги ўзгаришлар қамоқхонада зўравонлик ҳолатлари кескин камайишига сабаб бўлган¹⁰⁸. Тадқиқотга кўра, ҳар ойдаги статистик маълумотлар ҳам маҳбуслар ва ходимлар ўртасида, ҳам маҳбуслар ўртасида жиддий воқеаларнинг деярли 70 фоизга камайганини кўрсатган¹⁰⁹. Маҳбуслар хали-ҳамон ажратиб қўйилган камераларда сақланишига ва «оғир контингент» бўлишига қарамасдан сиёсат ўзгаришларидан кейин уларга нисбатан адолатлироқ муносабатда бўлган ва жиддий воқеалар сони нисбатан паст даражада эди¹¹⁰.

Ушбу ижобий тажрибадан сўнг АҚШда ёлғиз ўзини қамаб қўйишдан кенг фойдаланиш ва махсус тартибли қамоқхоналар самараси шубҳа остига олинди. 2012 йил июнида Сенатнинг Суд тизими бўйича қўмитаси (Юридик қўмитаси) конституциявий ҳамда фуқаролик ҳуқуқлари ва инсон ҳуқуқлари бўйича кичик қўмитада «Ёлғиз ўзини қамаб қўйишни қайта баҳолаш: инсон ҳуқуқлари, молиявий ва жамоат хавфсизлиги учун оқибатлар» мавзусида парламент эшитувини тайинлади¹¹¹. 2013 йил февралда Қамоқхоналар федерал бюроси мамлакат федерал қамоқхоналарида ёлғиз ўзини қамаб

¹⁰⁶Ministerio da Justicia, Conselho nacional de política criminal e penitenciária, Relatório da visita de inspeção ao Estado do Mato Grosso do Sul, 8-9 March 2010.

¹⁰⁷«Маҳбусларни таснифлаш учун масъул бўлган ходимлар янги мезонларни қўллаб ва барча маҳбусларни 32-блокда такроран баҳолаганда аниқланганидек, бир кишилик камерадаги (карцердаги) барча маҳбусларнинг деярли 80% янги мезонларга жавоб бермайди». Қаранг Махсус тартибда бир кишилик камералардан кейинги ҳаёт - Миссисипи тажрибаси, таснифлаш масалаларини қайта англаш ва қамоқхоналарда руҳий соғлиқ муқобил дастурларини яратиш, 2009 йил 21 июль. –Б 5 (қаранг Beyond supermax administrative segregation – Mississippi’s experience rethinking prison classification and creating alternative mental health programs).

¹⁰⁸Махсус тартибда бир кишилик камералардан кейинги ҳаёт - Миссисипи тажрибаси, таснифлаш масалаларини қайта англаш ва қамоқхоналарда руҳий соғлиқ муқобил дастурларини яратиш, (қаранг Beyond supermax administrative segregation – Mississippi’s experience rethinking prison classification and creating alternative mental health programs). Жизнь после одиночных камер в «абсолютно строгих режимах» (Beyond supermax administrative segregation, op.cit.) 2009 йил 21 июль. –Б 3.

¹⁰⁹Beyond supermax administrative segregation, op.cit, -Б.7.

¹¹⁰Beyond supermax administrative segregation, op.cit. – Б.11.

¹¹¹Reassessing solitary confinement: the human rights, fiscal and public safety consequences. Сенатнинг юридик қўмитаси, конституциявий ва фуқаролик ҳуқуқлар ва инсон ҳуқуқлари бўйича кичик қўмита, 2012 йил 19 июнь.

қўйишдан фойдаланишни умумий қамраб оладиган ва мустақил баҳолашга розилик билдирди¹¹². Ўшандан бери Қамоқхоналар федерал бюроси, хабар берилганидек, бир кишилиқ камералардаги маҳбуслар сонини қарийб 25 фоизга қисқартирди ва ёлғиз ўзини қамаб қўйиш шаклларида бири сифатида иккита ихтисослаштирилган бўлинмаларини бекор қилди.

Ахборотга биноан, Тузатиш муассасалари ишлари бўйича миллий институт Колорадо¹¹³ ва Миссисипи штатларига ёлғиз ўзини қамаб қўйиш амалиётини ислоҳ қилишга кўмаклашди. Миссисипи штатида бир кишилиқ камералардаги маҳбуслар сони 75 фоиздан зиёдга камайди, бу эса қамоқхоналардаги зўравонлик 50 фоизга камайишига олиб келди¹¹⁴.

7. Технологиялар ва видео кузатувлардан ҳаддан ташқари фойдаланиш

Қамоқхоналарда технологиялардан фойдаланиш ходимлар ва маҳбусларнинг хавфсизлигига ижобий ҳисса қўшиши ва суиистеъмолликлар хатарини пасайтириши мумкин. Бу, масалан, тўлиқ ечиниш билан тинтув ўтказиш ўрнига қўлланиладиган металл детекторларга, маҳбуслар орасида зўравонлик хатарини пасайтириш мақсадида периметрни кўриб туриш учун ёки суд мажлисларини видеоконференцалоқа орқали ўтказиш учун ўрнатилган видеокамераларга тааллуқлидир¹¹⁵. Ўрнатилган видеокамералар ходимлар ва бошқа маҳбуслар орасида зўравонлик ёки бошқа лозим даражада бўлмаган хулқ-атворни аниқлашга хизмат қилади¹¹⁶.

Шу билан бирга, доимий ва танламасдан нуқори технологияли тизимлардан

фойдаланиш, хусусан, камералар ичида доимий видеокузатув олиб борилиши¹¹⁷ хусусий ҳаёт дахлсизлиги ҳуқуқининг жиддий бузилишига сабаб бўлиши мумкин. Буюк Британия қамоқхоналаридан бирида ўтказилган тадқиқот кўрсатганидек, доимий кузатувни ҳис қилиш «доимий гумон, параноя ва хушёрлик муҳитига» сабаб бўлади, бу эса тушкунликка ва маҳбуслар ўртасида ўзлигини англаш билан боғлиқ алоқани йўқотишга олиб келади¹¹⁸.

Бундан ташқари, аудиовизуал кузатувлардан маҳбусларнинг ҳуқуқшунослар билан учрашувларда махфийлик ва касбий сирни ёки уларнинг тиббий кўрик вақтида хусусий ҳаётга ҳуқуқини бузиш учун фойдаланмаслик керак. Шунингдек, аудиовизуал сигналлардан ўзини майиб қилиб қўйиш ва ўз жонига қасд қилишнинг олдини олиш воситасида ҳаддан ташқари фойдаланиш тенденцияси мавжуд. Шу муносабат билан видеокузатув, айниқса видеоёзув олиб борилишига, шу жумладан туширилган материални сақлаш ва ундан фойдаланишга нисбатан ҳимоя кафолатлари таъминланиши керак¹¹⁹.

Технологиялардан, шу жумладан хавфсизлик тизимлари ва хавфсизликнинг механик тизимлари юқори технологияларидан янада кенгроқ фойдаланиш, масалан автоматик дарвоза, блоклаш/блокдан чиқариш тизимлари, маҳбуслар ва ходимлар ўртасида инсоний алоқалар жиҳатининг ўрнини босади ва қамоқда сақлаш жойларининг инсонпарварлиги йўқ бўлишига олиб келади. Масалан, 2012 йилда Жанубий Корея ҳукумати, хабар қилинганидек, Пухан шаҳри қамоқхонасида робот-соқчиларни тестдан ўтказган. Роботлар камералар, микрофон ва маҳбуслардан келадиган хавф аломатларини таҳлил қилиш ва кейин ходимларга белги бериш учун дастурий таъминот билан жиҳозланган¹²⁰.

¹¹²Қаранг Сенаторнинг матбуот учун баёноти: Senator Dick Durbin, Chair of the Senate Subcommittee on the Constitution, Civil Rights and Human Rights, 4 February 2013. <http://durbin.senate.gov/public/index.cfm/pressreleases?ID=07260483-4972-4720-8d43-8fc82a9909ac> <accessed 8 October 2013>

¹¹³Қаранг Сенаторнинг матбуот учун баёноти: Senator Dick Durbin, Chair of the Senate Subcommittee on the Constitution, Civil Rights and Human Rights, 4 February 2013. <http://durbin.senate.gov/public/index.cfm/pressreleases?ID=07260483-4972-4720-8d43-8fc82a9909ac> <accessed 8 October 2013>

¹¹⁴2012 йил март ойида АҚШ Колорадо штати Кэнон шаҳридаги махсус тартибли қамоқхона ёпилди, «Illinois Tamms» махсус тартибли қамоқхона эса 2013 йил январь ойида ёпилди.

¹¹⁵Қаранг Сенаторнинг матбуот учун баёноти: Senator Dick Durbin, Chair of the Senate Subcommittee on the Constitution, Civil Rights and Human Rights, 4 February 2013, op.cit.

¹¹⁶Видеотелеконференцалоқадан суд эшитувлари учун фойдаланиш ва ҳимояга доир ҳуқуқ бузилиши хатарлари Франция Озодликдан маҳрум этиш жойлари бўйича Бош инспектори фикри (МПМ) 2011 йил 14 октябрь: http://www.cgpl.fr/wp-content/uploads/2011/11/Avis-JO_visioconference_20111109.pdf <accessed 8 October 2013>

¹¹⁷Масалан, бу Бразилия федерал қамоқхоналарида ёки Сербия Позареваце Забела (Pozarevac Zabela) даги ижроия муассасанинг махсус бўлинмасида ушлаб турилганларга нисбатан махсус интизомий тартибларни (МИТ) қўллаш ҳолатларига тааллуқлидир, Қийноқларга қарши қўмитанинг Сербия Ҳукуматида 2011 йил 1-11 февралдаги миссияси натижалари тўғрисидаги маърузаси, 2011й. СРТ/Inf (2012) 17, 96-б.

¹¹⁸Alison Liebling, Helen Arnold and Christina Straub, An exploration of staff prisoner relationships at HMP Whitemoor: 12 years on, revised final report, Ministry of Justice, 2011, p30.

¹¹⁹Қаранг Полиция участкасида вақтинча сақлаш ҳибсхонасида видео қайд этиш тўғрисида PRI/АРТ Ахборот бюллетени, Ёпиқ муассасаларни мониторинг қилиш учун восита: Қийноқлар ва шафқатсиз муомала қилишнинг олдини олиш учун хатар омилларини бартараф этиш, 2-нашр, 2015.

¹²⁰Қаранг 'Robot prison guards to go on duty in Pohang' (Роботы-охранники заступают на службу в г. Пхохан), газета The Korea Herald, <http://www.koreaherald.com/view.php?ud=20111124000755> <accessed 23 сентябрь 2013>.

Мониторинг органлари ва НПМ озодликдан маҳрум этиш жойларида технологиялардан фойдаланиш билан боғлиқ умумий сиёсат ва йўналишларни, шунингдек маҳбусларнинг кадр-қиммати таъсирини баҳолаш учун уларнинг амалиётга татбиқ этилишини ўрганиши лозим.

Аудиовизуал кузатув, масалан, полиция сўроқлари ёзувлари қийноқлар ва бошқа шафқатсиз муомала қилишнинг турлари қўлланмаганлиги муҳим кафолатлари тақдим қилиниши бир пайтда мониторинг органлари бундай чораларга нисбатан ўз тавсияларини берганда мумкин қадар аниқроқ бўлишлари ҳамда билвосита маҳбусларнинг хусусий ҳаёти дахлсизлиги ҳуқуқини ва қонуний вакиллари (адвокатлари) билан маслаҳатлашувлар мафийлигини камситмаслиги керак. Улар технологиялар ва видеокузатув тизимларига ҳаддан ташқари боғлиқлигига катта эътибор билан қараши зарур, чунки улар озодликдан маҳрум этиш жойларини инсонийликдан воз кичиши хатари мавжуд.

8. Ходимлар ва маҳбусларнинг ўзаро муносабатлари ва маҳбуслар ўртасида зўравонлик

Кўп мамлакатларда қамоқхона тизими давлат томонидан етарли даражада молиялаштирилмайди, девор қуриш учун маблағ ажратиш ва қочишларнинг олдини олиш даражасигача штатларни қисқартириш билан чекланади ҳамда маҳбусларни у ёки бу даражада ўз холида қолдиради. Зўравонликнинг юқори даражаси ва энг «обрули» маҳбуслар томонидан назорат қилинадиган ўзини ўзи бошқариш тизими мавжудлиги бундай эътиборсизликнинг мантиқий натижасидир.

Қамоқхоналар хавф туғдира бошлаганда ва у ерда зўравонлик ҳукм сурган бўлса, такроран жиноятлар шафқатсиз шаклларда содир қилиниши хатари ошиб боради. Зўравонлик амалиётга сингиб кетган қамоқхоналар анча самарасиз ҳисобланади. Низо ва ҳужумларга таъсир чоралари кўриш бутун вақтни эгаллайди, уни ходимлар маҳбусларнинг реабилитациясига сарфласа бўларди. Зўравонликка қарши чоралар кўрадиган ходимларнинг касаллиги бўйича таътилар сони кўпайиб боради, жисмоний жароҳатларни тиббий даволашга кўпроқ маблағлар сарфланади.

БМТ Қийноқларга қарши қўмитаси ходимлар штати ҳаддан тўллаллиги ва етарли даражада тўлдирилмаганлиги юзасидан ташвишда эканлигини изҳор қилади. Бу эса маҳбуслар ўртасидаги зўравонликка, шу жумладан бараклар ва камераларда, айниқса тунги вақтда жинсий зўравонликка олиб келади¹²¹. Қўмита шароитлар яхшиланиши ва ходимлар сони кўпайиши билан мақсадли тадбирлар ва дори-дармон таъминоти йўқлиги муаммоларини, шунингдек ўзаро душман бўлган гуруҳлар билан боғлиқ муаммоларни ечиш учун чоралар кўришни тавсия қилган.

Айрим гуруҳлар, ЛГБТИ маҳбуслари ёки руҳий-ижтимоий ҳуқуқбузарликлар билан ушлаб турилганлар бошқа маҳбуслар томонидан зўравонлик қўлланилиши хатарига дучор бўлади ва тегишли ҳимояга муҳтождир. Агар низолар бўлиб турган бўлса, лозим даражада тергов ўтказиш ва айбдорларни қилмишига мутаносиб равишда жавобгарликка тортиш зарур.

Ходимлар ва уларнинг маҳбусларга нисбатан муносабати хусусияти хавфсизликни таъминлаш ва инсонпарвар қамоқхона тизими шаклланиши калити ҳисобланади¹²². Хавфсизликни таъминлаш учун қамоқхона тузилиши нуқтаи назаридан инвестициялар ва, хусусан, ходимлар ва маҳбуслар тегишли нисбати зарур. Зарур тайёргарликдан ўтган ва назоратни амалга оширишга қодир, ҳар томонлама танланган профессионал ходимлар маҳбуслар билан инсонпарварлик асосида ҳамда айни вақтда хавфсизлик ва тартибни таъминлаш масалаларига эътибор бериб муомала қила олади.

Ходимлар томонидан барвақт аралашув ва низога сабаб бўлган ёки кескинлаштириши мумкин бўлган салбий хулқ-атворга қарши курашиш куч ишлатиб низо оқибатларига таъсир чораларидан кўра молиявий харажатларни камайтириш нуқтаи назардан анча самаралироқдир. Қамоқхоналар инсоннинг асосий эҳтиёжлари қондирилган, шу жумладан низоларни самарали бошқариш механизмлари, низоли вазиятлар кескинлашувига олиб келадиган тактикага қарши курашиш ва низоларни ҳал қилиш мақсадида ижтимоий мазмунга урғу берган ҳолда лозим даражада ишлаш бўйича тайёргарлик кўрилган тақдирда қамоқхоналар хавфсизлироқ бўлиши мумкин.

¹²¹Қийноқларга қарши қўмита, Якуний эътирозлар, Болгария, 2011 йил 14 декабрь, CAT/C/BGR/CO/4-5.

¹²²Andrew Coyle, A human rights approach to prison management: handbook for prison staff, International Centre for Prison Studies, 2002. - Б.13.

Қайта кўриб чиқилган Маҳбуслар билан муомала қилиш бўйича минимал стандарт қоидалари (2015 й.):

38 (1)-қоида: Қамоқхона маъмуриятига интизомий қоидабузарликларнинг олдини олиш ёки низоларни бартараф этиш учун низоларга йўл қўймаслик, воситачилик қилиш механизмларидан ёки низоларни ҳал этишнинг исталган бошқа муқобил усулларида имкон қадар фойдаланиш тавсия этилади.

76 (1)-қоида: ...тайёргарлик камида қуйидаги масалалар бўйича ўқишдан иборат бўлиши керак: с) кўриқлаш ва хавфсизлик, шу жумладан динамик хавфсизлик концепцияси, куч ва тинчлантириш воситаларини қўллаш ҳамда музокара ва воситачилик каби огоҳлантирувчи усуллари ва вазиятни енгиллаштириш усуллари лозим даражада ҳисобга олиб, агрессив ҳуқуқбузарлар билан муомала қилиш.

Динамик хавфсизлик ёки бевосита назорат қўлланиладиган қамоқхоналар кўриқлаш ва кузатишнинг анъанавий усуллардан фойдаланиладиган колонияларга қараганда энг яхши натижалар намоён қилмоқда.

Аммо айрим мамлакатларда қамоқхона ходимлари хавфсизлик ёки коррупция хатарларини пасайтириш мақсадида хали-ҳамон маҳбуслар билан расмий ва масофавий муносабатларни сақлаши шарт. Ходимларга маҳбуслар билан мулоқот қилишга фақат йўл-йўриқ мақсадида рухсат берилади, ҳар қандай бошқа муомала турлари тақиқланган. Маҳбуслар деворга қараб туриши ёки соқчилар ҳозирлигида қўллари орақасида ушлаб туриши шарт.

Шу муносабат билан Европа қийноқларга қарши қўмитаси таъкидлаганидек, «бундай амалиёт хавфсизлик нуқтаи назаридан керак эмас» ҳамда «ходимлар маҳбуслар ўртасида амалий ва ижобий муносабатларни ривожлантириш нафақат шафқатсиз муносабат хатарларини пасайтиришга, балки назорат ва хавфсизлик даражаларини ошириш имконини беради¹²³».

Гарчи қайта кўриб чиқилган БМТ Маҳбуслар билан муомала қилиш бўйича минимал стандарт қоидаларининг 28(1)-қоидасида интизомий тартибда қамоқхона муассасасига хизмат кўрсатиш бўйича ишга тайинлаш тавсия қилинмайди. Кўп мамлакатларда тартибни сақлаш учун қамоқхона маъмурияти ишни маҳбусларнинг «имтиёзли шароитда» бўлганларига қамоқхонанинг норасмий ёки тан олинган ўзини ўзи бошқариш тизимлари асосида топширади. Қамоқхона маъмурияти қисман «аутсорсинг» тамойиллари асосида ишлар бажарилишини топширган маҳбуслар шу тариқа бундай маҳбуснинг ҳаёти ва фаолиятининг ҳар жиҳатини: телефон кўнғироқларидан бошлаб қариндошлар билан учрашувлар ва қамоқхона маъмурияти билан алоқаларгача назорат қилишлари мумкин. Ушбу маҳбуслар кўпинча ўзларига берилган «ваколатларни» суистеъмол қиладилар, бу эса кейинчалик таҳдид, кўрқитиш ва зўравонликка олиб келади.

БМТ Қийноқларга қарши кичик қўмитаси таъкидлаганидек, ички ўзини ўзи бошқариш тизимлари лозим даражада назорат ва бошқарув бўлмаган тақдирда «маҳбусларнинг заиф тоифалари зарарига» кучни ихтиёрий қўллашга (ёки ундан фойдаланишга) эзиш ёки таъмагирлик воситасида қўллашга ҳамда зўравонлик вужудга келишига олиб келиши мумкин¹²⁴.

БМТ Инсон ҳуқуқлари бўйича олий комиссари таъкидлаганидек, аҳолининг кўпайиб кетиши омили нафақат тангликни кучайтиради, балки энг «обрўли» маҳбусларнинг ҳокимияти ўрнатилишига, бундай қамоқда сақлаш шароитларига қаршилиқ намоён этиш баробарида тартибсизликлар, исён ва очликларга олиб келади¹²⁵.

Мониторинг органлари, шу жумладан Миллий превентив механизмлар ёпиқ муассасаларда меҳнат бандлиги даражасига, шу жумладан ходимлар ва маҳбусларнинг сон жиҳатидан мутаносиблигига, уларнинг ўзаро муносабатлари хусусиятига ва бу нисбат хавфсизлик чораларига қандай таъсир қилишига эътибор қаратишлари лозим. Бу ерга тегишли стандарт иш тартиб-қоидаларини ўрганиш ва тайёрлаш/ўқитиш, шунингдек кундалик муносабатларни кузатиш масалаларини киритиш мумкин.

¹²³ЕҚОҚ, ҚҚҚ стандартлари, 11-Умумий маърузадан кўчирмалар, СРТ/Inf (2001)16, 26-б.

¹²⁴Қийноқларнинг олдини олиш кичик қўмитасининг тўртинчи йиллик маърузаси (SPT), 2011 йил 3 февраль, CAT/C/46/2. –Б.15-16.

¹²⁵БМТ Инсон ҳуқуқлари бўйича Олий комиссарининг маърузаси, қамоқда ҳаддан ташқари маҳбуслар кўплиги инсон ҳуқуқларига нисбатан оқибатлари (Human rights implications of overincarceration and overcrowding) 2015 йил 10 август, A/HRC/30/19, 14-б., CAT/OP/MEX/1, 166-б.; CAT/C/BGR/CO/4-5, 23-б.; ва Европа ҳужжати СРТ/Inf (2015) 12, para. 54.

Мониторинг ташкилотлари ҳам маҳбуслар, ҳам ходимларнинг хавфсизлиги ва инсоний қадр-қиммати таҳдид солувчи маҳбуслар ўртасидаги зўравонлик муаммолари ечими билан шуғулланишлари лозим.

9. Маҳбусларнинг формаси-кийими

Кўп мамлакатларда маҳбуслар қамоқхонанинг аниқ белгиланган формасини кийиши шарт. Таъкиданганидек, у қочиш ёки такроран ушлаб туриш таҳдидини пасайтиришга, шу жумладан маҳбусларни бир-биридан ажратиш ва улар устидан ҳар куни назорат қилишга хизмат қилади.

Кўп мамлакатларда тергов остидагилар ва судланганларни, шу жумладан бошқа тоифадаги маҳбусларни тартиб даражаси ёки ҳукм муддатига ёки содир қилинган жиноят хусусиятига қараб фарқлаш учун кийим формасини рангли кодлаш тизимидан фойдаланилади. Айрим мамлакатларда тунги вақтда ушлашни енгиллаштириш учун форма ҳатто «чироққа қарши жиҳатлардан» иборат¹²⁶.

Калифорния штати Мерсед округи қамоқхонасида қамоқхона униформасидан таснифлашнинг батафсил чизмасининг қисми сифатида фойдаланилади. Бундай чоралар муассаса ходимлари рақобат қилувчи босқинчилар тўдалари аъзоларини фарқлашига, маҳбуслар – босқинчилар тўдаси аъзоларини «рад қилганлар»нинг формаси орқа қисмига «VP» қисқартма сўзини (Victim Potential – потенциал жабрдийда) тикиб, улар заиф тоифада эканлиги ҳақида қамоқхона бошқа ходимларини огоҳлантириш учун кўрсатилади¹²⁷. Бундай сиёсатни танқид қилганлар таъкидлашча, шундай белги қўйилиши уларнинг янада заифланишига ва улар бошқа маҳкумлар зўравонлиги олдида янада заиф бўлиб қолишига олиб келади. Ранги фарқ қиладиган қамоқхона униформаси босқинчилар гуруҳларига ёрдам бериши мумкин ва уларнинг ўзига хос жамоа сифатидаги мақомини ва қамоқхона

аҳли бўлинишини кучайтириши мумкинлиги ҳақидаги фикрлар ҳам бор.

Кўп мамлакатларда ўлим жазосига ҳукм қилинган маҳбуслар ва умрбод қамоқда сақлаш жазосини ўтаётган маҳбуслар фарқ қилувчи униформани кийиши шарт. Кўпинча бу хавфсизлик мулоҳазалари билан оқланмайди. Масалан, АҚШ Флорида штатида ўлим жазосига ҳукм қилинган маҳбуслар «тўқ сариқ комбинезонлар» кияди. Ушбу форма ўзини жуда иссиқ ҳис қиладиган, юриш қийин ва ҳаммиша қичима аломати берадиган матодан тикилган¹²⁸. Гарчи махсус тартиб шароитида қочиш хатарлари деярли йўқ, АҚШ Техас штатида ўлим жазосига маҳкум этилган маҳбуслар кўйнагининг орқа қисмига «DR» ҳарфлари жойлаштирилган¹²⁹. Украинада ўлим жазосига маҳкум этилганларни фарқлаш амалиётига кўра, уларга тўқ сариқ рангли униформа берилади, унинг орқа қисмида «ўлимга маҳкум қилинган» ёзуви бўлади. Бу Европа қийноқларнинг олдини олиш қўмитаси (ЕҚОК) томонидан «камситувчи» амалиёт сифатида кескин танқид қилинган¹³⁰.

Гарчи юқорида тавсифланган амалиётлар хавфсизлик фикрлари ёки ёпиқ муассасаларни бошқаришдаги бошқа эҳтиёжлари билан изоҳланса ҳам, қамоқхона униформаси жазолаш тизимининг қисмига айланмаслиги ва бундай форма эгасини камситишга хизмат қилмаслиги лозим. Шу сабабли аксарият қамоқхоналарнинг маъмурияти маҳбуслар йўл-йўл ёки чизикчали форма кийиши каби кераксиз амалиётдан воз кечди¹³¹.

Аёл маҳбуслар қамоқхона кийими-формасини кийиш билан боғлиқ алоҳида муаммоларга дуч келади. Масалан, «кўримсиз, лекин бир хил» тамойили бўйича комбинезонлар кийишда аёл маҳбусларга ҳожатхонага кирганда белгача ечиниши, айрим ҳолларда эса ҳатто ходимлар ёки бошқа маҳбуслар ҳозирлигида ва эшикни очиқ қолдиришга мажбур бўлади. Францияда озодликдан маҳрум этиш жойлари бош инспектори билан вақтинча сақлаш

¹²⁶Қозоғистон ва айрим бошқа мамлакатларга оид, эҳтимол, таъкидлаш жоизки, аксарият пенитенциар муассасалар шундай узоқда жойлашганки, савол туғилади: хавфсизлик хусусидаги қонуний фикрлар ва амалда қочиш хатари ўртасида номуаносиблик бўлиши мумкинми.

¹²⁷Потенциал жабрдийда мақоми берилиши, айниқса тақсимлаш/таснифлаш зарур тарзда амалга оширилмаса, уларнинг заифлигини ошириши мумкинлигини тахмин қилса бўлади.

¹²⁸Conversation with Michael L. Radelet, Professor of Sociology (социология профессори Майкл Л. Раделе билан суҳбат, Университет Колорадо).

¹²⁹<http://www.texasobserver.org/solitary-men/> (қаранг тасвирни)

¹³⁰Европа қийноқларнинг олдини олиш қўмитасининг қийноқлар ва бошқа шафқатсиз, ғайриинсоний ёки қадр-қимматни камситувчи муомалада бўлиш ҳамда жазолашнинг турларининг олдини олиш бўйича 2002 йил 24 ноябрдан 6 декабрга, 2004 йил 1 декабрдаги ташрифи натижалари юзасидан Украина ҳукумати маърузаси, СРТ/Inf (2004) 34; ва Европа қийноқларнинг олдини олиш қўмитасининг қийноқлар ва бошқа шафқатсиз, ғайриинсоний ёки қадр-қимматни камситувчи муомалада бўлиш ҳамда жазолашнинг турларининг олдини олиш бўйича 2005 йил 9-21 октябрдаги, 2007 йил 20 июндаги ташрифи натижалари юзасидан Украина ҳукумати маърузаси, СРТ/Inf (2007) 22

¹³¹Professor Andrew Coyle, A human rights approach to prison management, Второе издание, стр. 42.

ҳибсхоналарида ўзини майиб қилиш ёки ўз жонига қасд қилиш хатарини камайтириш мақсадида аёлларни сийнабанд ечишга мажбурлаш амалиёти муносабати билан ташвишда эканлигини изҳор этди. Унинг маърузасида таъкидланганидек, аёллар сийнабандсиз 12-13 соатга қолиши ва ҳатто судья олдида ҳам шундай туриш кескин эътирозга сабаб бўлиши мумкин¹³².

Гарчи халқаро стандартларда умуман маҳбуслар томонидан униформа кийиши тўғрисида айтилмаган бўлса ҳам, аммо қайта кўриб чиқилган Минимал стандарт қоидаларида тергов остидагилар ўз кийимини кийиш ҳуқуқига эга бўлиши тавсия этилади¹³³. Уларда қуйидаги мазмундаги тавсиялар ҳам бор: «...маҳбус ҳокимиятнинг рухсати билан қамоқхонани тарк этадиган алоҳида ҳолларда унга ўз кийимини кийишга ёки кўзга ташланмайдиган бошқа кийим кийишга рухсат бериш зарур». Айбсизлик презумпцияси тамойилига путур етказмаслик учун маҳбуслардан қамоқхона униформасини суд ёки суд ҳакамлари олдида кийишни талаб қилмаслик керак.

Европа қийноқларнинг олдини олиш қўмитаси¹³⁴

[...] Маҳбуслар учун ягона форма жорий этилиши – улар қандай бўлишидан қатъи назар – маҳбусларнинг реабилитацияси муҳим таркибий қисми бўлмиш ўзини ўзи баҳолаши ортиб боришига хизмат қилмайди ҳамда қамоқхоналардаги шароитлар мумкин қадар ташқи дунё шароитларига мос равишда яратилиши керак, деган нормаллаштириш тамойилига зид деб қаралиши мумкин.

Мониторинг органлари қамоқхона формасини кийиш тўғрисидаги талаблар асосланган ва хавфсизлик фикридан келиб чиққанми ҳамда ғайриинсоний ва қадр-қимматни каситувчи муомала қилиш ва жазолаш тақиқига мос келадими, деган ахборотни сўраб олиши мумкин.

¹³²Le Contrôleur general des lieux de privation de liberté, Rapport d'activité 2009, <http://www.cgplp.fr/2010/rapport-dactivite-2009/> <accessed 27 November 2015>.

¹³³Қайта кўриб чиқилган БМТ Минимал стандарт қоидалари (мандела қоидалари), 115-қоида

¹³⁴Европейский комитет по предупреждению пыток, Швеция: визит в 2009г., СРТ/Inf (2009) 34, раздел: 28/50, 27 ноября 2009 г.

Мониторинг ташкилотлари хавфсизлик масалалари ва инсон қадр-қиммати ўртасида мувозанатни қандай таъминлаши мумкин?

Қамоқхоналарда хавфсизлик масалаларига бошқа фикр-мулоҳазаларга қараганда устунлик берилиши ва улар инсон ҳуқуқлари ва эркинликдан маҳрум бўлган шахсларнинг қадр-қимматини бузиши хатари мавжуд. Ушбу хатарни бартараф қилиш мақсадида мониторинг ташкилотлари ўз вазифаларини комплекс ёндашув асосида жамоа хавфсизлиги бўйича қўлланиладиган чораларни ҳисобга олган ҳолда ва уларнинг ҳар бир муайян қамоқхона доирасида бажариши керак. Улар аниқ амалиётларни танқидий баҳолаши, шунингдек уларнинг жамоавий таъсирини таҳлил қилиши лозим: улар асосланган, зарур ва мутаносибми ва ҳақиқатан хавфсизлик ва ҳимояни оширишга хизмат қиладими. Ўз маърузалари ва тавсияларида улар қўлланиладиган хавфсизлик чораларига, айниқса бундай амалиётлар тизимли асосда ва маҳбуслар туғдириши мумкин ёки мумкин бўлмаган хавфсизликнинг индивидуал хатарлар баҳоланишига қарамасдан, барча маҳбусларга нисбатан қўлланилганда эътироз билдиришга тайёр бўлиши лозим.

Эҳтимол, мониторинг органларига ушлаб турилганлар, барча гуруҳлар вакиллари, шу жумладан заиф ҳолатда бўлганлар билан қатор махфий мулоқотлар ўтказиш лозим бўлади. Улар маҳбусларнинг барча гуруҳларини сўраши лозим бўлади. Уларнинг орасида ким ҳаддан ташқари хавфсизлик чоралари қўлланилишига дучор бўлган. Масалан, жарима ҳибсхонасида ёки маҳбус ёлғиз қамаб қўйилган ҳибсхонада ёки камерада маҳбуслар билан суҳбат ўтказиш.

Ходимлар, айниқса маҳбуслар билан мулоқотда бўладиган ходимлар билан норасмий ва расмий махфий суҳбатлар хавфсизлик муаммоларини тушуниш, шу жумладан уларнинг нуқтаи назаридан тушуниш учун

муҳим аҳамият касб этади. Бошқа ходимлар, масалан тиббий ва ижтимоий ходимлар, шунингдек маҳбусларнинг оила аъзолари, касаба уюшмалари ёки қамоқхона ходимлари касаба уюшмаси вакиллари билан учрашувлар хавфсизлик чоралари ва сиёсати қонуний ёки ихтиёрий эканини яхши англашга ёрдам беради. Мониторинг ташкилотлари ҳужжатлар ва ҳисобга олиш журналлари, шу жумладан низоларни ҳисобга олиш журнали, тиббий карталар ва куч ишлатиш ҳолатларини ўрганиш асосида суҳбатлар давомида тўпланган ахборотни чапарста текшириши ва аниқланган хатар даражасини пасайтириш мақсадида қабул қилинаётган хавфсизлик чоралари қонунийлиги, зарурати ва мутаносиблигини баҳолаши лозим.

Мониторинг ташкилотларига камситувчи амалиётлар қўлланиши мумкинлиги ва муайян эҳтиёжларни «хавфсизликка таҳдид» сифатида ўзбошимчалик билан талқин қилиш муаммоларига чуқурроқ кириш тавсия этилади. Улар хавфсизликни таъминлаш масалаларига ҳаддан ташқари катта эътибор қаратиладиган қамоқхона тизимларига, юқори даражада жабрланиши ва суиистеъмолликлар хавфига дучор бўлиши мумкин бўлган заиф вазиятлардаги шахсларга, шу жумладан болалар, хотин-қизларга¹³⁵, нуронийлар, қашшоқликда яшаётган кишилар, этник ва диний озчилик вакиллари, туб халқлар вакиллари, ЛГБТИ-ҳамжамияти вакиллари¹³⁶, мигрантлар ва ижтимоий-руҳий нуқсонлари бўлган шахсларга эътибор беришлари лозим. Масалан, хорижий фуқаролар қочишни содир қилишга мойиллиги юқори хатари бўлган шахслар сифатида, этник ва диний озчилик вакиллари ва ЛГБТИ-ҳамжамияти эса қамоқхонанинг устувор маданияти учун таҳдид солувчи шахслар ва бинобарин ёпиқ муассаса

¹³⁵См. PRI/APT, Women in detention: a guide to gender-sensitive monitoring (Женщины-заключенные: Руководство по гендерно-чувствительному мониторингу), 2-е издание, 2015 г.

¹³⁶См. PRI/APT, ЛГБТИ, лишённые свободы: рамки превентивного мониторинга, 2 издание, 2015г.

тинч фаолият кўрсатиши учун ғов сифатида қабул қилинади.

Мониторинг ташкилотлари аъзолари суҳбат қилган озодликдан маҳрум этилган шахсларнинг хавфсизлиги ва улар бундай алоқалар учун жавобгар бўлиши ёки уларга нисбатан жазолар қўлланиши хатарларини ёдда сақлаши керак¹³⁷. Шу муносабат билан мониторинг ташкилотлари ҳаракат қилганида «зарар келтирма» тамойилига риоя қилиши ва мумкин бўлганда ахборот тўплашнинг муқобил усулларини кўриб чиқиши зарур.

Шунингдек, улар ўз хавфсизлиги ҳақида ҳам ўйлаб қўйиши керак. Пировард натижада, хавфсизлик учун масъулият мониторинг гуруҳи аъзоларининг ўзларига ҳам тегишли ва улар ҳокимият идоралари тавсияларига амал қилиш ёки қилмаслик тўғрисида қарорни ўзлари қабул қиладилар. Мониторинг гуруҳлари иштирокчилари ҳокимият идоралари тавсияларига қарамадан қайсидир маҳбусни сўровномадан ўтказишга қарор қабул қилса, улар суҳбат ўтказиладиган шароитларга эътибор қаратишлари лозим. Масалан, бу эшитилиш ҳудудидан ташқарида, лекин соқчилар кўриб турадиган жой бўлиши лозим. Шу муносабат билан мониторинг органлари ва Миллий превентив механизмлар ўз мониторинг ташрифлари мобайнида эҳтимоли бўлган хавфсизлик муаммоларига таъсир чораларини қабул қилишга тайёр бўлиш учун ички хавфсизлик қоидаларини кўриб чиқиш ва қабул қилиш таклифини киритишлари мумкин.

Озодликдан маҳрум этиш жойларида хавфсизлик масалаларига ҳаддан ташқари урғу глобалроқ тенденциянинг бир қисми ҳисоблангани боис мониторинг органларига кенгроқ мазмунга ва ижтимоий йўналишларга эътибор қаратиш лозим. Уларда ёпиқ муассасаларда «хавфсизликни, шу жумладан уларнинг қамоқхоналар бошқаруви масалаларига таъсирини янада кучайтириш» талаблари қаттиқроқ жаранглайди. Улар зиммасида хавфсизликнинг йўқлигини нотўғри қабул қилишга, «қуруқ хабарларга» ва маҳбуслар тўғрисидаги фикрларга ҳамда жазоловчи қонунлар қабул қилиш талабларига қарши курашиш учун масъулият бўлади. Бунинг учун уларга ОАВ, сиёсий арбоблар ва кенг жамоатчиликка мўлжалланган, аниқ мақсадли ахборот-маърифий стратегиялар ишлаб чиқиш лозим.

Ва ниҳоятда, мониторинг органлари қарорлар қабул қилувчи шахслар ва кенг жамоатчиликнинг муайян сиёсатларнинг узоқ муддатли оқибатларига эътиборини жалб қилишда муҳим роль ўйнайди. Айниқса, зўравонлик кўпайишига ва «хавфсизлик чоралари» ҳақиқатан самарасиз ҳамда хавфсизлик ва тартиб билан боғлиқ ҳолат ёмонлашишига олиб келганда.

Пировард натижада янада хавфсиз жамият шаклланиши мақсади фақат жиноий одил судловнинг адолатли тизими асосида эришилади. Бунда озодликдан маҳрум этиш жойларида сақланаётган барча шахсларнинг инсон қадр-қиммати ҳурмат қилинади.

¹³⁷Жазолар мониторинг органлари билан алоқада бўлган ходимларга ҳам тегишли бўлиши мумкин.

Ҳужжат тўғрисида

Ушбу ҳужжат озодликдан маҳрум этиш жойларида мониторингни амалга ошириш учун PRI/APT усулининг бир қисми бўлиб, мониторинг ташкилотлари, шу жумладан Миллий превентив механизмлар томонидан полиция участкалари ва қамоқхоналарга ташриф буюрганда ўз превентив мандатини самарали бажариш мақсадида таҳлилий материал сифатида фойдаланиш ҳамда амалда қўллашга мўлжалланган.

Усул бундай органларга қийноқлар ва шафқатсиз муомалада бўлишнинг бошқа турлари қўлланиладиган муҳит яратилишига олиб келадиган таваккалчиликнинг тизимли омиллари билан боғлиқ муаммоларни ҳал қилиш учун кўмаклашишга даъват этилган. Усул қуйидагиларни ўз ичига олади:

Мавзуга доир ҳужжатлар: уларда кенгроқ доирадаги мавзулар таҳлили берилган бўлиб, улар мониторингга нисбатан комплекс ёндашувни яхшилашга қаратилган. Уларда жинсий одил судлов бутун тизими норматив-ҳуқуқий ҳужжатлари ва амалиёти гендер муаммолари, жинсий йўналиш ёки институционал маданият каби жиҳатларга урғу берган ҳолда кўриб чиқилади.

Ахборот бюллетенлари: мониторинг ташкилотлари томонидан шахсий кўздан кечириш ёки қамоқхона ходимлари меҳнати шароитлари каби қийноқлар ёки шафқатсиз муомалада бўлишни қўллаш хавфи юқори бўлган омиллар ҳисобланган тизимли муаммоларга қандай алоҳида эътибор қаратиш мумкинлиги ҳақида амалий раҳбарлик кўрсатмаларидан иборат.

Шунингдек, барча ресурслар Интернет тармоғида қуйидаги манзил бўйича фойдаланиш учун очиқ: www.penalreform.org и www.apt.ch. Ушбу ҳавола орқали бошқа тилларда ҳам ҳужжатлар мавжудлигини текширса бўлади.

**Халқаро қамоқхона ислоҳоти
(Penal Reform International)**
60–62 Commercial Street
E1 6LT Лондон, Буюк Британия

www.penalreform.org
@PenalReformInt

**Қийноқларнинг олдини олиш ассоциацияси
(Association for the Prevention of Torture)**
PO Box 137
CH-1211 Женева 19, Швейцария

www.apt.ch
@apt_geneva